

В.Ч.Гъажиева З.Л. Мамаева

**Къумукъ тилни
тил гесимлерин школада уйренив**

**Къарабудагъгент
2022 йыл**

**МБОУ «ГИМНАЗИЯ» С.КАРАБУДАХКЕНТ
КАРАБУДАХКЕНТСКОГО РАЙОНА
РЕСПУБЛИКИ ДАГЕСТАН**

МЕТОДИЧЕСКАЯ РАЗРАБОТКА

Изучение частей речи кумыкского языка в школе

**Карабудахкент
2022 год**

Авторы:

Гаджиева Валадият Чочавовна, учитель начальных классов МБОУ «Гимназия» с.Карабудахкент, учитель высшей категории

Мамаева Зульфия Ламитдиновна, учитель родного (кумыкского) языка и литературы МБОУ «Гимназия» с.Карабудахкент, учитель высшей категории

Рецензенты: **Гаджихмедов Н.Э.**, заведующий кафедры теоретической и прикладной лингвистики ДГУ, доктор филологических наук, профессор.

Байсонгуров И.Б., заведующий кафедры гуманитарного образования Дагестанского филиала РГПУ им.А.И.Герцена, кандидат психологических наук.

В методическом пособии представлен материал по изучению основных тем раздела «Морфология» в школе. Предназначено для учителей кумыкского языка сельских и городских школ, для студентов русско-дагестанских отделений филологических факультетов, а также для всех желающих самостоятельно изучить грамматику кумыкского языка.

1-4 класларда тил гесимлени уйренив

«Ана тил» ва «адабият» деген курсуна гёре иш гёрмек учун башлапгъы дерт йыллыкь школа учун тизилген Программа умуми Федерал пачалыкь билим береген школаны талаплары(ФГОС) токъташдырагъан кюйге янашывлу къайдада тизилген.

Ана тил охув-билим алывда озге предметлени арасында милли-регион компонент деп гысаплана.

Къумукь тилни уйретивню башлапгъы аслу борчлары этип программа шуланы белгилей:

- яшланы англап охумагъа уйретмек;
- яшланы адабият тилни къайдаларына кюрчюленип сёйлемеге ва язмагъа уйретмек;
- билимни ва тарбияны кюрчюсю болгъан китап булан ишлеп болагъанэтмек ва язывгъа уйретивню натижасында яшланы яшавунда инг де герекли англавланы яратмакъ, оланы пикрусун ва сёз хазнасын байлашдырмакъ;
- ана тилге ва охувгъа яшланы гъаваслыкьын ва оюн бакъдырмакъ учун тилни ва адабиятны гъакьында башлапгъы маълуматланы бермек;
- ана тил дарсларда уйретилген материалны чечип болагъан бажарывлукьну яратмакъ;
- яшланы пикир этив мердешлерин болдурмакъ;
- яшларда тергевлюкню, ишге гъаваслыкьны, охувда озбашына ишлеме бажарагъанлыкьны тувдурмакъ ва оланы кылыкь – эстетика якъдан тарбияламакъ.

Башлапгъы класларда ана тилни уйретив тилни гъакьындагъы илмугъа ва тил оьсдюрювге бакъгъан якъда биринчи абат гысаплана. Янгы программалар охувчулардан уьнлюклерден (междометие) къайры, бары да аслу тил булан таныш болмакъны талап эте. Кёмекчи тил гесимлер булан яшлар (айры-айры бёлюкlege бёлмейли) умуми кюйде таныш болалар.

Бу темагъа гъазирленив **1 классдан** тутуп башлана. Янгы программагъа гёре яшлар **ким? не? нечик?** деген соравагъа жавап береген сёзлер ва шогъар байлавлу болуп «Предметлени атлары», «Белгилени атлары» деген терминлер булан таныш болалар. Шу терминлер логика чалышывланы кюрчюсюнде яратыла. Шо чалышывланы натижасында охувчулар тюрлю-тюрлю предметлени атларын бёлюклешидирелер (оьсюмлюклени, гъайванланы, адамланы ва ш. б.затланы) ва шо бёлюклер учун жамлашдырагъан сёзлени сайлай туруп, «предметлер», «белги», «гъаракат» деген терминлени де англажакълар.

3 класда, экинчи класда алынган билимлени гъасиллерин чыгъара туруп, охувчулар «атлыкь», «сыпатлыкь», «санавлукь», «ишликь» «орунча» деген терминлени билелер:

4 класда **3 класда** тил гесимлени гъакьында алган билимлери теренлеше ва кёмекчи тил гесимлени гъакьында англав алажакълар.

Башлапгъы класларда гъаллыкь булан таныш болув практика къайдада юрюле, озю **«гъаллыкь»** деген термин кьолланмай, язылышы кыйын гъаллыкълар, масала, кьошмагъ гъаллыкълар, сёзлюк ишде уйретиле.

Тил гесимлени ва синтаксисден темаланы гечегенде сёзню маъналы гесеклерини уьстюнде иш юрюле.

1-4 класлар учун ана тилден берилген программаны талапларына гёре 4-нчю класны битегенде охувчу «Морфология. Тил гесимлер» деген грамматиканы бёлюгюнден шулай билимлер булан башлапгъы класланы битдирме герек.

Темалар	Программа ичделиги	«Морфология. Тил гесимлер» деген темагъа гёре предмет гъасиллер
Тил гесимлер Атлыкъ.	Атлыкъны маънасы, соравлары, жумлада кютегенкъуллугъу. Атлыкъны маънасы ва соравлары. Хас ва жынс атлыкълар. Хас атлыкъланы уллу гъарп булан язылагъаны. Атлыкъланы санавлагъа гёре тюрленивю. Атлыкъны теклик ва кеплюк санаву. Янгыз текликде ва кеплюкде къолланагъан атлыкълар Теклик санавдагъы атлыкъланы гелишлеге гёре тюрленивю. Гелиш къошумчалар. Атлыкъны кёплюк къалибин этеген къошумчалар. Хас атлыкълар. Кеплюк санавдагъы атлыкъланы гелишлеге гёре тюрлениши. Атлыкъны жумлада кютеген къуллугъу	Янгыз адамлагъа ва къалгъан предметлеге салынагъан соравлар. Хас ва жынс атлыкъланы айырып бажармакъ. Хас атлар уллу гъарп язылагъанны эсде сакъламакъ. Гъайванлагъакъойгъан хас атланы да, жынс атланы дабашгъалыгъын гёрсетип бажармакъ. Атлыкъланы теклик ва кеплюк санав, кеплюк санав этеген къошумчаланы гъакъында билмек. Гелишлени билмек. Соравлагъа гёре атлыкъланы тюрлендирмек. Теклик санавдагъы атлыкъланы гелишлеге гёре тюрленегенине тюшюнемек. Гелишлени маъналарын англамакъ. Соравлагъа гёре атлыкъланы тюрлендирмек. Соравланы кёмеклиги булан сёзлени арасындагъы байлавну токъташдырмакъ. Сёйлев тилде атлыкъланы тюрлю формаларын къоллав мердешлени яратмакъ. Атлыкъланы тюрлю гелишлердеги формалары булан жумлалар ва текст къурмакъ. Соравлагъа гёре текстден атлыкъланы табып бажармакъ. Гелиш къошумчаланы айырып бажарыв мердешлени яратмакъ
Сыпатлыкъ	Сыпатлыкъны маънасы, соравлары, жумлада кютеген къуллугъу. Сыпатлыкъны даражалары. Сыпатлыкъланы гелишлеге гёре тюрлениши. Атлыкъ булан гелген сыпатлыкъланы	Тил гесим гъисапда сыпатлыкъны кютеген къуллугъу гъакъда англав бермек. Даражалы ва даражасыз сыпатлыкъланы гъакъында англав бермек; оланы атлыкълар булан къолламакъ. Теклик ва кеплюк санавдагъы атлыкълар булан сыпатлыкъланы къолланышын англатмакъ. Атлыкъ булан гелген сыпатлыкъланы алышынмайгъанын

	алышынмайгъаны.	англатмакъ. Бири-бирине кършы маънасы булангъы сыпатлыкълар тапмакъ. Чечеген ёммакъланы чечмек ва жавабын язмакъ. Сыпатлыкъланы тизимине гёре чечмек.
Санавлукъ	Санавлукъланы маънасы ва сораулары. Санав ва гёзик санавлукълар. Санав ва гёзик санавлукъланы тюз язылышы.	Санавлукъланы лексика маънасы ва сорауларын билмек, тилде кютеген кюуллугъу. Текстдеги санавлукъланы айырып язмакъ. Санавлукъланы атлыкълар булан кюлланышы гъакъда айтмакъ. Санав санавлукълар булан гелген атлыкълар янгыз теклик санавда гелегенине туюнмек. Гёрюв диктант.
Орунча	Орунчаланы маънасы, жумлада кютеген кюуллугъу. 1,2,3 бетдеги орунчалар. Орунчаланы санавлагъа, гелишлеге гёре тюрленивю. Орунчаланы тюз язылышы.	Орунчаланы тилде кютеген кюуллугъу гъакъда англав бермек. Орунчаланы тюрлюлерин англатмакъ. Текстде орунчаланы кюлламакъ. Текстдеги атлыкъланы орнуна орунчалар кюлламакъ.
Ишлик	Ишликни лексика маънасы, сораулары; гъалиги, гетген, гележек заманлары; бетлеге, санавлагъа гёре тюрленивю. Атишликлер. Ишликни белгисиз формасы. Ишликни барлыкъ, ёкълукъ формалары. Ишликни жумлада кютеген кюуллугъу.	Ишликни сёйлев тилде кютеген кюуллугъу. Ишликни ауз ва язув тилде кюлланышы. Ишликни барлыкъ, ёкълукъ формаларын, маъналары ювукъ, бири-бирине кършы маъналары булангъыларын кюллап бажармакъ. Атишликлени гъакъында англав бермек. Ишликлени заманларын белгилеп, ишликлени заманлагъа гёре алышдырып болагъан мердешлени яратмакъ, беклешдирмек. Ишликлени тюрлю-тюрлю заманлагъа салып жумлалар кюрмакъ, текст яратмакъ. Ишликлени тюз язув мердешлени яратмакъ. Ишликлени бетлеге гёре алышдырмакъ. Ишликлени тизимине гёре чечмек.

Гьаллыкъ	Гьаллыкъны лексика маънасы, соравлары, бёлюклери. Тюз язылышы.	Гьаллыкъ ишни, гьаракатны белгисингёрсетеген сёзлер экенни англатмакъ. Бугюн, тангала, яяв, русча, йыракъда деген гьаллыкълар булан жумлалар къурув. Гьаллыкълагъа къаршы маъналы гьаллыкълар язмакъ, жумлалар къурмакъ. Муаллимни соравларыны гьаллыкълар къоллап жаваплар язмакъ.
----------	--	---

5-9 класларда тил гесимлени уйренив

Аслу умуми школалар учун къумукъ тилден (5– 9-нчу класлар учун) А.А. Тахо-Години атындагы Дагъыстан илму-ахтарыв педагогика институтну ана тил секторуну баш илму къуллукъчусу, филология илмуланы доктору, профессор Н.Э. Гьажиагъматов тизген билим берив программаны программада «Тил гесимлер» деген темалагъа гёре гьар клас учун гёрсетилеген предмет гьасиллери булардыр:

5 класда

— оьзбашына къолланагъан толу маъналы тил гесимлерин къуллукъчу тил гесимлерден айырып бола;

— атлыкъны маънасын ва аслу грамматика белгилерин англай; хас ва жынс атлыкъланы теклик ва кёплукъ санавда санавда къоллап бола; атлыкъланы оьзге тил гесимлер булан гелишегенине тергев бере; атлыкъланы жумлада кютеген къуллугъун мисаллар гелтирип аянлай; авуз тилде атлыкъланы тийишли къалиплерде, лексика ва орфоэпия нормаларда къоллай; атлыкъны морфология якъдан чече; сёйлев тилде бир йимик сёзлер такрарланмасын учун учун атлыкъ маънадашлардан пайдаланып бола.

— ишликлени маъналарын, оланы аслу грамматика белгилерин биле; ишликлени барлыкъ ва ёкълукъ, гёчюм ва къалым къалиплерде къолланышын биле; *-ма (-ме)* ёкълукъ къошумчаны башгъа къошумчалардан айырып бола; ишликлени гьалиги, гележек. гетген заманларда къолланагъан къалиплерин биле, оланы авуз тилде къоллап мисаллар гелтирип бола; ишликлени заман къалиплерин байлавлу текстде къоллап, оланы гёчюм маъналарын англатып бола; ишликлени текстде тюрлю-тюрлю къалиплерде къолланышын гёрсетип бола.

6-нчы класда

- атлыкъланы оьзге тил гесимлер булан гелишдирме;
- мюлк къошумчасы булангъы атлыкъны санавлагъа ва гелишлеге гёре тюрлендирме;
- текстни охуп, онда ёлугъагъан мюлк къошумчасы булангъы атлыкъланы къолланышын аян этме;
- берилген текстден гелишлени табып, олар къайсы гелиште экенин ва не маънада къоллангъанын англатма;
- санав, гелиш, мюлк ва хабарлыкъ къошумчаланы дурус язма;
- атлыкъланы тийишли къалиплерде, лексика ва орфоэпия нормаларда

къоллама;

- **да (де); чы (чи, чу, чю)** гесекчелени къошумчалардан айырма;
- текстде ёлугъагъан сыпатлыкъланы табып, олары лексика и грамматика маъналарын англатма;
- текстде ёлугъагъан даражалы ва даражасыз сыпатлыкъланы гёрсетип, олары маъналарын англатма, сыпатлыкъланы тюрлю-тюрлю даражаларда къолламагъа;
- гечилген тил гесимлени морфология якъдан чечип, олары жумлада кютеген къллугъун англатма;
- санавлукъланы, орунчаланы текстден табып, олары маъна якъдан тюрлюлерин гёрсетме;
- атлыкъланы, санавлукъланы, орунчаланы гелишлеге гёре, санавлагъагёре тюрлендирме;
- ишликни баш къалибини маънасын, ону этилишин англатма;
- текстде ёлугъагъан барлыкъ ва ёкълукъ къалиплердеги ишликлени табып, олары этилишин англатма;
- **ма (ме)** ёкълукъ къошумчаны башгъа къошумчалардан айырма;
- ишликлени текстде тюрлю-тюрлю къалиплерде къоллама;
- сыпатлыкъланы аслу категория маънасын, ону морфология белгилерин, жумлада кютеген къуллукъларын анализ этме;
- санавлукълану аслу категория маънасын, ону морфология белгилерин, тюрлю-тюрлю бёлюкlege гиреген санавлукъланы жумлада кютеген къуллукъларын англатма;
- орунчалар жумлаланы ва текстдеги гесеклени бир-бири булан байламакъ учун кютеген къуллукъларын англама ва олары жумлаларда ва текстде къылыкъ булан байлавлу нормаларда къоллагъан кюйлерин англама;
- ишликлени белгисиз ва бет къалиплерин, гёчом ва къалым глаголлары, олары бетсиз къалиплерин биле ва мисаллар гелтирип бола.

7-нчи класда

Йылны ахырына 7-нчи класда охуйгъан охувчу уйренме герек:

- ишликлени бетлеге, санавлагъа гёре тюрлендирме;
- бет къошумчаланы тюз язма, языв ва авуз тилде къоллама;
 - гёчом ва къалым ишликлени, ишликлени даражаларын англатма ва ола-ны багъышларын белгилеме;
 - хабар багъышдагъы ишликлени заманлагъа гёре (гъалиги, гележек, ме-кенли гележек, мекенсиз гележек; гетген) алышдырып, авуз тилде къоллама;
 - заманланы простой ва къошма къалиплерин, ишликни этилишин ан- глатма;
 - ишликни белгисиз къалибин таныма; баш къалипдеги ишликлени (буйрукъ къалипни 2-нчи бетдеги текликдеги формасы) тюрлю-тюрлю къалип- леге салып къоллама;
 - ишликлени заман къалиплерин байлавлу текстде къоллап, олары гёчом маъналарын англатма;
- ишликни морфология якъдан чечме;
- сыпатишликлени грамматика белгилерин гёрсетип, бир-биринден айырма;

- сыпатишликде ишликни ва сыпатлыкъны белгилерин гёрсетме;
- сыпатишликни этилишин англатма ва оланы заманлагъа гёре алышдыр-
- сыпатишликлени гелишлеге гёре тюрлендирме, оланы тюз язма;
- сыпатишликлени ва хабар багъышдагъы бет ишликлени бир-биринден айырма;
 - атишликлени этилишин англатма ва оланы гелишлеге гёре тюрлендирме
 - атишликлени ишлик ва атлыкъ белгилерин айырма;
 - атишликни жумладан табып, олар жумланы къайсы уюрю экенни бел-гилеме;
 - текстде ёлугъагъан атишликлени язып, олар къайсы тайпасына гиреге-нин англатма;
 - баш сёзю ат ишлик болагъан сёзтагъымлар гелтирме;
 - гъалишликлер айрылагъан ва айрылмайгъан гезиклерин англатма;
 - гъалишликлени ишликlege де, гъаллыкълагъа да ошайгъан хасиятларынайырып гёрсетме;
 - гъалишликлени этилишин ва оланы тюз язылышын англатма;
 - гъалишликли байламны текстдан яда жумладан табып, ону англатма ва тилде тюз къоллама;
 - текстден айрылгъан айры гъалишликлени ва гъалишлик байламланы та- бып, тийишли еринде токътав белгилени къоллама; бир-бир гъалишликлер неге айрылмагъанны себебин англатма.
 - кёмекчи ишликлени биринчи ва экинчи тайпаларын белгилерине гёре айырма;
 - кёмекчи ишликлени этилишин ва оланы тюрленишин биле;
 - **Эди, экен** деген кёмекчи ишликлени тюз язылышын англатма;
 - къошма ишликлер нечик этилегенни ва оланы тюрленишин англатма;
 - къошма ишликлени тюз язылышын, сёйлев тилде къолланышын англат- ма;
 - гъаллыкъны белгилерин, оланы этилишин, маъна якъдан бёлюклерин англай;
 - къошма гъаллыкъланы этилишин, тюз язылышын ва жумлада кютеген къуллугъун биле;
 - текстден гъаллыкъланы табып, олар къайсы бёлюкlege гирегенин ан- глатма;
 - маънадаш ва къаршыдаш гъаллыкъланы сёйлейгенде къоллама;
 - тиркевючлени авуз ва языв тилде тюз къоллама;
 - тиркевючлени де, башгъа тил гесимлени де къуллугъун кютеген сёзлени бир- биринден айырма;
 - тиркевючню гелишлерде (*тавну башына, тавну башында, тавну башындан*) ва башгъа формаларда (*сени булан, сени булангъы*) къоллама; оланы морфология якъдан чечме;
 - текстден кёмекчи атланы табып, оланы кёмекчи атлыкълар экенин гёрсетеген белгилерин англатма;
 - байлавучланы оланы белгилерине гёре озге тил гесимлерден айырма
 - къошма, тизеген, иертеген; къошагъан, айырагъан, къаршылыкълы байлавучланы бир-биринден айырып оланы белгилерине гёре авуз ва языв тиллерде къоллама
 - **булан, бир, да (де), не** деген сёзлени байлавучланы къуллугъун кютеге- нин биле;
 - текстден байлавучланы табып, оланы тюрлюлерин тапкъырлагъа айырып язма;

- гъар тюрлю байлавучланы къоллап жумлалар тизме;
 - гесекчелер нечик маъналар англатагъанны ва башгъа тил гесимлени гесекчелени къуллугъунда къолланышын биле;
 - гесекчелени тюз язылышын, олар не маъна англатагъанны англама; гесекчелени къоллап, жумлалар тизме;
 - языв ва авуз тилде модал сёзлени тюз къоллама, модал сёзлени жумлада кютеген къуллугъун; жумлада къолланагъан кююне къарап модал сёзлени бёлюклерин англатма;
 - гъар тюрлю гъислени англатагъан уьнлюклени жумлада къоллама;
 - тюрлю-тюрлю авазланы гёрсетеген уьнлюклени ва къатнашыв арада къолланагъан сёзлени мисаллар гелтирип англатма;
 - уьнлюклени интонация якъдан айырма, уьнлюклени янында айырым ва чакъырыв белгини къоллама;
 - озъбашына къолланагъан тил гесимлени оланы маъналарына ва озъге белгилерине гёре айырма;
- кёмекчи тил гесимлени оланы белгилерине гёре айырма.

Программадан гёрюнюп турагъан йимик, грамматиканы морфология бёлюгюнден аслу билимлер 5-7 класларда бериле. Сонг 10 класда да тил гесимер такрарлана. 5- 7 класларда тил гесимлени категориялары булан байлавлу темаланы яшлагъа англатмакъ учун муаллим озъ ишине усталыкъ булан янашма берек.

Охутувну гъакъындагъы илму уьйретеген кюйде, теорияны практика булангъы байлаву бузулмай сакъланмагъа герек. Айрокъда, башлапгъы класларда тил уьйретивде теория практикадан айрылма ярамай. Мунда, теориядан кёп зат айтып, практика тапшурувланы аз этип къоймакъныкъоркъунчлугъу бар. Тил материалны теория якъдан уьйренивде ва языв тилни уьйренивде гиччи охувчуну бир сынаву да ёкъ. Шо саялы тюпдеги класларда грамматика ва тюз языв бютюнлей практикагъа таянмагъа тарыкъ.

Белгили болгъаны йимик, охувчулар тил гесимлери булан жумланы уьюрлерин къарышдыра, масала, ишлик булан хабарлыкъны сыпатлыкъ булан белгилевючню айырмай.

Яшлар бу терминлени тюз къолласын учун гъар заман олар къарышдырагъан англавланы тенглешидирип, къаршы салып, башгъалыкъларына яшланы тюшюндюре турма герек.

Чечивню шу къайдасы яшланы пикирлерини арт-артындан низамлы геливюн болдура, тюз ва кюрчюленген натижа чыгъармагъа оланы тюшюндюре.

Яшны айтагъан ою, натижа чыгъарыву ачыкъ ва англашылагъан кюйде болмагъа герек. Бир-бирде шу талаплар сакъланмай. Масала, охувчу грамматика дарсда жавап берегенде хабарлыкъны гъакъындан айта туруп, ону глагол булан булгъап, морфология белгилерин, заманлагъа гёре алышынагъанын айтмагъа башлай. Муаллим шолай янгылышланы гёрмеге ва оланы тюзлемекни талап этмеге герек.

Озокъда, теория билимлер де тарыкъ, неге тюгюл охувчу не къадар грамматиканы билсе, ону тилини озъювюню де, тюз язагъанлыгъыны да сан яны шо къадар озсер.

Бир-бир янлары башлапгъы класларда да уьйренилеген грамматика теорияны

агъамияты охувчу оъзюню тилинде, китапларда ёлугъагъан сёзлени, сёз тагъымланы, жумлаланы, сёзлени аслу грамматика маъналарын, къалиплерин, сёзлени ва жумлаланы аралыкъларын англамагъа кёмекэтегенликде экенин унутма тюшмей.

Теория билимлер, айрокъда, башлапгъы класларда, кёп къужурлу тапшурувлар, башгъа тюрлю практика ишлер булан янаша берилме тюше.

Шолай болмаса охувчуланы билимлери оъсмес, бажарывлулугъу артмас, билималывуну къайдалары мердешлеге айланмас.

Мунда муаллимни дарс берив къайдалары оъзюню оъзтёречилиги булан айрыла. Масала, муаллим тил гесимлени, жумланыуьюрлерин, гелишлени айырып билдирмек учун охувчуланы бир сёзге, яда бир сёзден таба башгъасынасорав салмагъа уйрете. Бу зат буса охувчуда грамматика англавланы, адабият тилни нормаларын, сёзлени ва жумлаланы маъналарын, оланы бир-бири булангъы аралыгъын англамагъа бажарагъанлыкъны амалгъа гелтире.

Алимлер токъташдыргъан кюйде, охув илмудагъы белгили къайдаланы ва аянлыкъ къуралланы къоллаву уллу агъамияты бар.

Аянлыкъ къураллар дарсланы тюрлюлерине, охув предметни хасиятына, охулагъан темагъа гёре тюрлю-тюрлю къайдаларда къоллана.

Ювукъ заманны ичинде къумукъ тиллени муаллимлерине кёмек болардай топланып дидактика материаллар чыкъмагъан. Оъзге дарслагъа йимик къумукъ тил ва адабият дарслагъа интернетде кёп санавда таблицалар, презентациялар ёкъ. Айрокъда пандемияны вакътисинде, ана тиллени муаллимлери дистанционный къайдада дарслар этме борчлу болгъанда, электрон къайдада гъазирленген материаллар етишмейгенлиги гъис этилинди. Интернет къуралланы ахтарып, анализ этип къарагъанда, ана тиллени муаллимлери салагъан материалланы сан яны осал экени, бир йимик материаллар такрарланагъанны, материаллар кёбюсю заманда бир болагъан ачыкъ дарслар учун гъазирленгенни гёрдюк. Бу шартлар бары да къумукъ муаллимлени ишин четимлешдирегенден къайры, охувчуланы да, оланы ата-анасыны да алдында ана тиллени даражасын тёбенлешдире, абурун аздыра. Оланы булай дарслар болмаса да ярай деген терс ойгъа гелтире. Шо саялы да къумукъ тилден ва адабиятдан дарс береген муаллимлер бирлешип, оъзлени къолундан гелеген пайдалы методика материал яратгмакъны атив гёрдюк.

Ана тиллерден дарс береген муаллимлер оъзлени дарсларында пайдаланып болардай «Тил гесимлер» деген грамматиканы бёлюгюне шолай аян къураллар яратмакъны мурат салдыкъ. Бизин методика материалларыбыз 3 бёлюкден топлангъан:

1. **Таблицалар.** «Тил гесимлер» деген грамматиканы бёлюгюне гиреген темалагъа гёре къурулгъан. Бу таблицаларда бары да тил гесимлени гъакъындагъы аслу теория материал низамлашдырып топлангъан. Бу таблицалар дарсгъа гъазир болагъанда презентация этмек учун къолланып бола, карточка гъисапда яшлагъа уьлешинип бола, шо карточкалагъа гёре дарсны беклешдирегенде охувчулар дарсны англагъан кююн тергеп бола.
2. **Тестлер.** «Тил гесимлер» деген грамматиканы бёлюгюне гиреген темалардан охувчуланы билимлерин тергемек учун тизилген. Тестлени толу кюйде теманы битгенде тергев иш дарсларда къоллап да бола,

арасындан бир-нече тест тапшурувну алып, гечилген материалны такрарлайганда охувчугъа карточка гысапда берип тергеп де бола.

3. **Тапшурувлар.** Гъазирленген тапшурувланы да муаллим дарсны такрарлав бёлюгюнде де, берилген материалны беклешдиреген бёлюгюнде де къоллап бола.

Методика материаллар башлапгъы класлардан башлап уллу класлагъа ерли пайдаланып болардай яратылгъан. Муаллимни борчу – гъар класгъа гёре программа оъзюне салагъан талапны билип, шо талаплагъа гёре материалны сайлап алып къолламакъ. Шо саялы бары да муаллимлер, башлапгъы класларда ана тилден ва адабиятдан дарс береген муаллимлерден башлап оър класларда дарс берегенлерине ерли биринчилей программаны мекенли кюйде охума тюше. Охувчуланы билимлерине салынагъан талаплагъа тюшюнюп, оланы уьстюнде тындырыкълы кююнде гъар муаллим янгы къайдаланы къоллап, яшлагъа къужурлу болардай ишлесе, башлапгъы школадан орта шолагъа гёчгенде охувчуланы билимлеринде уллу къарыв йимик аралыкъ болмажакъ, бир-биревге оьпкелевлер де болмай, яшлар учун да, ата-аналар учун да сабур кюйде гёчюв болажакъ. Биз топлагъан материаллар къумукъ тилден дарс береген муаллимлеге пайдалы болур деп умут этебиз.

Тил гесимлер

Толу маъналы (самостоятельные)

1. Маънасы бола
2. Соравгъа жавап бере.
3. Жумланы уьюрю болуп геле.

Кёмекчи (служебные)

- 1. Маънасы болмай
- 2. Соравгъа жавап бермей
- 3. Жумланы уьюрю болмай

Атлыкь - толу маъналы тил гесим

- Предметни англата
 - Ким? Не? деген соравлагъа жавап бере
 - Ким? – уллуанам (адамлагъа айтыла)
 - Не? – гёзелдирик (къалгъан бары да затлагъа айтыла)

Атлыкълар

Къумукъ къызлар

Ана берген акъ сют булан сингедир
Арив къылыкъ къумукъ къызгъа нюр бетли,
Шо саялы уллугъа да, яшгъа да
Къумукъ къызлар дюр бир йимик гъюрметли.
Акъ гюллер де аривлюкню, акълыкъны
Къумукъ къыздан алмас десе ялгъандыр,
Тав жайран да шонча шолай сакълыкъны
Къумукъ къызлар, балики сизден алгъандыр.
З. Атагишиева

12

Хас ва жынс атлыкълар

Жынс атлыкълар

- Бир журалы кѣп предметлени къуршайгъан ортакъ атлар
- денгиз, тав, юрт, шагъар.

Хас атлыкълар

- Бир предметни бир жынслы кѣп предметлерден айырмакъ учун къолланагъан атлар
- Анвар, Къашгъа тав, Къазаныш, Дагъыстан, Къара денгиз

13

Конкрет атлыкълар

- Белгили бир къалипдеги предметлени англата,
- масала: уый, сыйыр, терек, адам.
- Аслу белгилери:
- оланы санама бола,
- олар санавлагъа гёре тюрлене.

Абстракт атлыкълар

- Абстракт англавланы гёрсете — белгилени, гьалланы: ативлюк, охув, юрюш, асиллик.
- Кёбюсю гьалда ишликлерден ва сыпатлыкълардан этиле.
- Абстракт маъна гёрсетеген къошумчалар: -ыш, -иш, -уш, -юш, -ш: къурулуш, юрюш, барыш, гелиш,
- -ыв, -ив, -ув, -юв, -в: алив, берив, гёрюв, сююв, кюлев.
- -лыкъ, -лик, -лукъ, -люк: барлыкъ, гёзеллик, авурлукъ, тюзлюк.

Атлыкъны санавлары

Теклик санав

- Бир предметни англата
- Бав
- Чечек
- Англав
- Иш

Кёплюк санав

- -лар, -лер
- кьошумча кьошулуп этилине,
масала: бав — **бавлар**,
чечек — **чечеклер**.

16

Янгыз теклик санавда кьолланагъан атлыкълар

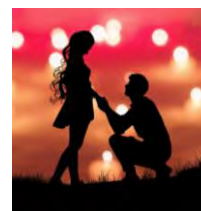
- Бир-бир атлыкълар **янгыз теклик санавда** кьоллана.
- **Янгыз теклик санавда** абстракт маънадагъы атлыкълар кьоллана, масала:
- **гёзеллик**

авурлукъ

сююв

17

Янгыз кёплюк санавда кьолланагъан атлыкълар

- Янгыз кёплюк санавда кьумукъ тилде бир-бир ерлени атлары сакълангъан, масала: Тюменлер (Гъайдакъ райондагъы юртну аты), Гёчгенлер (ерни аты), Мачакълар (ерни аты)
 - Бир-бир гезиклерде хас атлыкълар кёплюк санавда кьолланмагъа бола. Шо заман олар хас атлыкъланы ва огъар кьардаш болагъан адамланы кьуршай, масала: Мен Агъматлагъа бараман
- Тюменлер (Гъайдакъ райондагъы юртну аты)

18

Атлыкъны мюлк категориясы

Тенглешидирейик:

- **Мюлк категория** (орусча категория принадлежности) - тюрк тиллеге хас белги.
 - 1бетде:** китабым - «моя книга»
бавум - «мой сад»
гелиним - «моя невеста»
 - 2 бетде:** китабынг - «твоя книга»
бавунг- «твой сад»
гелининг -«твоя невеста».
 - 3 бетде:** китабы - «его книга»
баву - «его сад»
анасы -«его мать».

9

Казим Казимов «Мени нем бар»

Сёзюм бар бал татывлу,
Эки аям къатывлу.
Йыр язма ругъландыргъан
Ана **тилим** айтывлу.
Терегим бар, **бавум** бар,
Авмас **Асхартавум** бар.
Сав дюнья сукъланардай
Сюювден **отавум** бар.
Очагъым бар, **отум** бар,
Оъз сабаным, **оъз харшым**.
Ёл чыкъма **умутум** бар,

Абатым – аршын, аршын.
Сапар чыкъсам, къыр атдай,
Болуп аз-кёп **къуллугъум**,
Гёз алдымда – Сиратдай,
Ватаным бар, **Къумугъум**!

Мюлк категорияны къалиплери

Биринчи къалиби

Мюлк къошумчаланы кёмеклиги булан этиле:

юрт-ум, юрт-унг, юрт-у,
юрт-убуз, юрт-угъуз, юрт-у;
ана-м, ана-нг, ана-сы,
ана-быз, ана-гъыз, ана-сы.

Мюлк категорияны къалиплери

Экинчи къалиби

а) -ныки, -ники, -нуки, -нюки деген къошумчалар ес болагъан предметни англатагъан сёзге къошулуп этиле:
уьй Агъматныки, китап инимники.

б) Жумлада хабарлыкъны къуллугъун кюте.

Сен берген китап агъабызныки.

Мюлк къалиби булангъы атлыкъланы гелишлеге гёре тюрлениши

- Баш. къолум, ишлерим
- Еслик къолумну, ишлеримни
- Багъым къолума, ишлериме
- Тюшюм къолум(ну), ишлерим(ни)
- Ер къолумда, ишлеримде
- Чыгъым къолумдан ишлеримден.

Атлыкъны гелиш категориясы

- Баш гелиш ким? не?
- Еслик гелиш кимни? нени? -ны, -ни, -ну, -ню -ны, -ни, -ну, -ню
- Багъыш гелиш кимге? негер? -гъа, -ге -а, -е; -на, -не
- Тюшюм гелиш кимни? ненине? -ны, -ни, -ну, -ню -ны, -ни, -ну, -ню, -н
- Чыгъым гелиш кимде? неде? -да, -де -да, -де, -нда, -нде
- Ер гелиш кимден? неден? -дан, -ден -дан, -ден, -ндан, -нден

15

Еслик гелишни маъналары

- 1) ес болагъан предметни англата, масала: *къаравулчуну уъю, юртну ягъасы, шаирни шиърусу;*
- 2) белгили предметни англата. Масала, тенгleshдирип къара: *оьзен ягъа — оьзенни ягъасы, тав баш — тавну башы;*
- 3) белгиге ес болагъан предметни гёрсете: *ананы сююнчю, чечекни ийиси, тавну бийиклиги;*
- 4) гесими алынагъан предметни гёрсете, масала: *столну буту, терекни бутагъы, уьйню къалкъысы.*

16

Багъым гелишни маъналары:

- 1) обзюне бакъдырылгъан предметни гёрсете:
ёлдашына тапшурув, атгъа минди, Алиге айтды;
- 2) ер маъна: *Мен агъачлыкъгъа бараман.*
- 3) заман маъна: *Дарсларыбыз тюшге битди.*
- Багъым гелишдеги атлыкълар тиркевючлер булан да къоллана.

17

Тюшюм гелишни маъналары:

- 1) иш обзюню уьстюне тюшеген предметни англата: *Инисине кагъыз яза.*
- 2) заман маъна гёрсете:
Ахшамланы биз юртда шат оьтгере эдик.
- Тюшюм гелишдеги атлыкълар тиркевючлер булан къолланмай.

18

Ер гелишни маъналары:

- 1) ишни юрюлеген ерин англата:
- *Кёкде юлдузлар ойнай.*
- 2) заман маъна англата:
- *Къышда мен шагъаргъа баражсакъман*

Чыгъым гелишни маъналары:

- 1) иш оъзюнден чыгъагъан предметни англата:
Биз оъзен ден юзюп чыкъдыкъ.
- 2) заман маъна англата: *Мен сагъа тюшден берли къарагъанман.*
- 3) предмет савлай алынмай, бир гесими алынагъанны гёрсете:
Мен хабадагъы сютден ичдим.
- 4) себеп маъна англата: *Къырда сувукъдан туруп болмай.*
- 5) предмет неден этилегенни гёрсете:
Юртдагъы бары да уыйлер ташдан этилген эди

Атлыкъны хабарлыкъ категориясы

Хабарлыкъ - предмет этеген ишни, гъаракатны гёрсетеген жумланы баш уьюрю.

Анам аш бишире (не эте?)

Хабарлыкъ категориядагъы атлыкълар да жумлада хабарлыкъны къуллугъун кюте.
Мен охувчуман.

7

Атлыкъны хабарлыкъ категориясы

- **Хабарлыкъ** къошумчалар мюлк къалипдеги атлыкълагъа къошулагъан гезиклер ёлугъа

*Сен мени къардашымсан.
Мен сени къызардашынгман.*

8

АТЛЫКЪНЫ ХАБАРЛЫКЪ КАТЕГОРИЯСЫ

Теклик санав

1 бет -ман, -мен - охувчуман,
ишчимен «я учащийся,
рабочий»

2 бет -сан, -сен -охувчусан,
ишчисен «ты учащийся,
рабочий»

3 бет О охувчу, ишчи «он (она)
учащийся, рабочий»

Кёплюк санав

1 бет -быз, -биз, -буз, -бюз
охувчубуз, ишчибиз
«мы учащиеся, рабочие»

2 бет -сыз, -сиз, -суз, -сюз
охувчусуз, ишчисиз
«вы учащиеся, рабочие»

3 бет Олар охувчулар, ишчилер
«они учащиеся, рабочие»

Хабарлыкъ къалипдеги атлыкъланы гъалиги заманны гёрсетеген къошумчалары

	1-нчи бет	2-нчи бет	3-нчю бет
Теклик санавда	-ман, - мен охувчуман	-сан, -сен охувчусан	охувчу
Кёплюк санавда	-быз, биз, -буз, - бюз охувчуларбыз	-сыз, -сиз, -суз, - сюз охувчуларсыз	охувчулар

Хабарлыкъ къалипдеги атлыкъланы гетген заманны гёрсетеген къошумчалары

	1-нчи бет	2-нчи бет	3-нчю бет
Теклик санагда	Охувчу эдим	Охувчу эдинг	Охувчу эди
Кёплюк санагда	Охувчу эдик	Охувчу эдигиз	Охувчулар эди(лер)

11

Хабарлыкъ къалипдеги атлыкъланы гележек заманны гёрсетеген къошумчалары

	1-нчи бет	2-нчи бет	3-нчю бет
Теклик санагда	къойчу болажакъман/ боларман	бет къойчу болажакъсан/ боларсан	къойчу болажакъ/ болар
Кёплюк санагда	къойчулар болажакъбыз /боларбыз	къойчулар болажакъсыз/ боларсыз	къойчулар болажакъ/ болар (лар)

12

Атлыкъны морфология чечивю

Мисал: Гъар алынган абат жангъа аявлу

1. Сёз языла	1. Жангъа — атлыкъ
2. Баш къалиби (теклик санав,
баш гелиш)	2. баш къалиби - жан
3. Хас яда жынс	3. жынс атлыкъ
4. Конкрет яда абстракт маънада	4. конкрет маънада
5. Санав	5. теклик санавда
6. Гелиш	6. багъым гелиште
7. Жумлада кютеген къуллугъу	7. къыя толумлукъ.

13

Сыпатлыкъ

Предметни белгисин
англата

нечик? къайсы?
къайдагъы? къачангъы?
деген соравлагъа жавап
бере

Масала: адилли адам (нечик?)
Эртенги чакъ (къачангъы?)
Уйдеги яшлар (къайдагъы)

Даражасыз сыпатлыкълар

- Предметни алышынмайгъан, аз да, кѣп де болмайгъан белгисин англатагъан сыпатлыкъларга **даражасыз сыпатлыкълар** деп айтыла.
- *Масала: тавдагъы юрт, яхсайлы къыз, Таргъудагъы булакъ.*

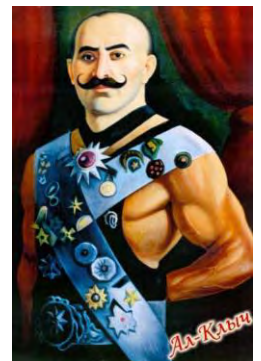
9

Айырма герек!

- Даражалы ва даражасыз сыпатлыкъланы бир-биринден айырмакъ учун оланы алдына **кѣп, бек, чинк де, оьтесиз, инг де, лап да** деген сѣзлени салып къарама герек.
- Шо сѣзлер булан **къолланагъан** сыпатлыкълар **даражалы бола, къолланмайгъанлары** — даражасыз сыпатлыкълар.
- **Чинк де атив явлукъ** **Оьтесиз исбайы адам**

Инг де гючлю кочап

Сыпатлыкны даражалары

Баш даража

- Предметни адатлы гьалда болагъан **орта даражадагъы белгисин англата;**
- масала: **гёк кёк,**
- **яшыл от,**
- **къызыл чечеклер.**

12

Сыпатлыкны даражалары

Кемлик даража

Баш даражадагъы сыпатлыкъ англатагъан белгиден **аз болгъан белгини англата**

Къошумчаланы кёмеклиги булан этиле:

- 1) -шылт: акъ — акъшылт, гёк — гёкшылт.
- 2) -сув: назик — назиксув, базыкъ — базыкъсув.
- 3) -гъылт: яшыл — яшгъылт; сари — саргъылт.
- 4) -ракъ, -рек: алаша — алашаракъ, гиччи — гиччирек.
- 5) -лдын: къара — къаралдын.
- 6) -явуз: къара — къараявуз.
- 7) -шумал: акъ — акъшумал, гёк — гёкшумал.

Кемлик даража баш даражадагъы сыпатлыкъгъа **бираз** деген сёз къошулуп да этиле: **бираз акъ, бираз уллу, бираз гиччи.**

13

Сыпатлыкъны даражалары Артыкълыкъ даража

Эки тюрлю кюйде этиле.

- 1) Сыпатлыкъны алдында **инг, чинк де, лап, ьтесиз бек, не ажайып** деген сёзлени бириси салынып, артыкълыкъ даража этилине, масала: **уллу — ьтесиз уллу, яхшы — лап яхшы, тизив — чинк де тизив.**
- 2) Сыпатлыкъ **такрарланып айтылып**, артыкълыкъ даража этилине: **арив — арив-арив, бош — боп-бош.**

14

Сыпатлыкъланы этилинеген кюю

- Сыпатлыкълар башгъа тил гесимлерден **къошумчаланы кёмеклиги булан** этиле:
- ат — атлы асгер
- Таргъу –таргъулу яш
- туз — тузсуз къалмукъчай
- татыв – татывсуз аш
- эртен — эртенги ел
- ахшам – ахшамгъы очар

Очар

15

Сыпатлыкъны жумлада ролю

- Жумлада сыпатлыкълар кёбюсю гьалда белгилевюч бола:
- Елли (нечик?) янгур тез токътар (айтыв)
- Къурдашлар кыйынлы (нечик?) гюн табулар
- Ярышларда къарабудагъгентли (къайсы?) яш утду.
- Эртенги (къачангъы?) чакъ салкъын болма башлады.
- Тюкенден ачыкъ къызыл (нечик?) капот алдыкъ.

Сыпатлыкъны тюз языв къайдалары

- 1. Аваз якъдан алышынып яда алышынмайлы такрарланып айтылагъан сыпатлыкълар дефис булан языла
- масала: **арив-арив, узун-узун, кыйп-кызып, сап-сари.**

Сыпатлыкъны тюз языв къайдалары

- 2. Хас атлагъа -гъы, -ги къошумча къошулуп этилген сыпатлыкълар уллу гъарп булан языла. Масала:

Магъачкъаладагъы орам

Эрпелидеги бавлар

18

Сыпатлыкъны чечив гезиги

Мисал: Балавуздай **сари** мунда топуракъ

1. Сыпатлыкъны айырып
язабыз.	1.Сари – сыпатлыкъ
2. Къайсы сёзге байлангъан.	2. топуракъ деген атлыкъгъа
байлангъан
3. Даражасы (даражалы буса,
къайсы даражадыр).	3.даражалы, баш даражада,
4. Этилген кюю.	4. тамур сыпатлыкъ,
5. Жумланы къайсы
уьюрюдюр	5.жумлада белгилевюч бола.

19

Санавлукъ

Предметлени
санавун, гезигин,
пайланагъан
кююн гёрсете

Нече?
Неченчи?
Нечешер?
Нечев?

деген соравагъа
жавап бере

Санавлукъланы бёлуклери

- Маъналарына къарап санавлукълар шулай бёлуклеге айрыла:
- 1. Санав санавлукълар.
- 2. Гезик санавлукълар.
- 3. Бёлум санавлукълар
- 4. Жыйылыш санавлукълар
- 5. Ёрав санавлукълар
- 6. Уьлюш санавлукълар

Санав санавлукълар.

- 1. Санав санавлукълар (количественные числительные) предметлени **санавун гёрсете** ва **нече?** деген сорагъа жавап бере.
- Масала: **бир, уьч, элли, юз йигирма**

9

Гезик санавлукълар

- . Гезик санавлукълар (порядковые числительные) предметлени **гезигин гёрсете** ва **неченчи?** деген сорагъа жавап бере.
- Гезик санавлукълар, санав санавлукълагъа **-нчы, -нчи, -ынчы, -инчи, -унчу, -юнчю** кьошумчалар кьошулуп этиле
- Масала: бир — **биринчи**,
- алты — **алтынчы**,
- тогъуз — **тогъузунчу**.

10

Бёлюм санавлукълар

- Бёлюм санавлукълар
(разделительные числительные)
-шар, -шер, -ар, -ер
кьошумчаланы кёмеклиги булан
этиле
ва **нечешер?** деген сорагъа жавап
бере
- Масала: **бирер, экишер, бешер.**

11

Ёрав санавлукълар

- Ёрав санавлукълар
(приблизительные
числительные)
предметлени санавун
ёрав гысапда гёрсете.
- Масала: **бир-эки, он-он
беш, беш-алты**

13

Уьлюш санавлукълар

Уьлюш санавлукълар (дробные числительные) сав санавну бир пайын, гесегин англата.

Бу санавлукълар кьошма формада айтыла.

Биринчи гесеги сав санавну, экинчи гесеги ону айрылагъан пайын, гесегин англата.

Масала: уьчден эки, онда эки, дёртден бири.

14

Къурулушуна гёре бёлюклери

Простой

- Бир сёзден этиле
- Масала: бир, дёрт, етти, он, юз, минг.

7

Кьошма

- Бирден артыкъ сёзлерден этиле
- Масала: он беш, йигирма алты, юз он уьч.

13

Санавлукъланы тюрлениши

- Атлыкъгъа байланып, белгилевюч болуп гелмеген санавлукълар гелишлеге гёре тюрлене.
- Къошма санавлукъларда сёз тюрлендиреген къошумчалар артдагъы сёзге къошула
- Масала:
- Баш беш, юз кыркъ беш
- Еслик бешни, юз кыркъ бешни
- Багъым бешге, юз кыркъ бешге
- Тюшюм бешни, юз кыркъ бешни
- Ер бешде, юз кыркъ бешде
- Чыгъым бешден, юз кыркъ бешден

16

Санавлукъну чечив гезиги

- 1.Сёз языла
- 2.Баш къалиби (баш гелиш).
- 3. Простойму яда къошмамы.
- 4. Маънасына гёре къайсыдыр
- 5. Гелиши
- 6. Мюлк, хабарлыкъ къалиби (бар буса).
- 7. Жумлада кютеген къуллугъу.
- Мен онунчу класда охуйман
- 1. Онунчу – санавлукъ
- 2. Баш къалиби- онунчу
- 3. Простой
- 4. Гезик санавлукъ
- 5. Баш гелишде
- 6. –
- 7. Жумлада белгилевючню ролюн кюте

18

Санавлукъну жумлада ролю

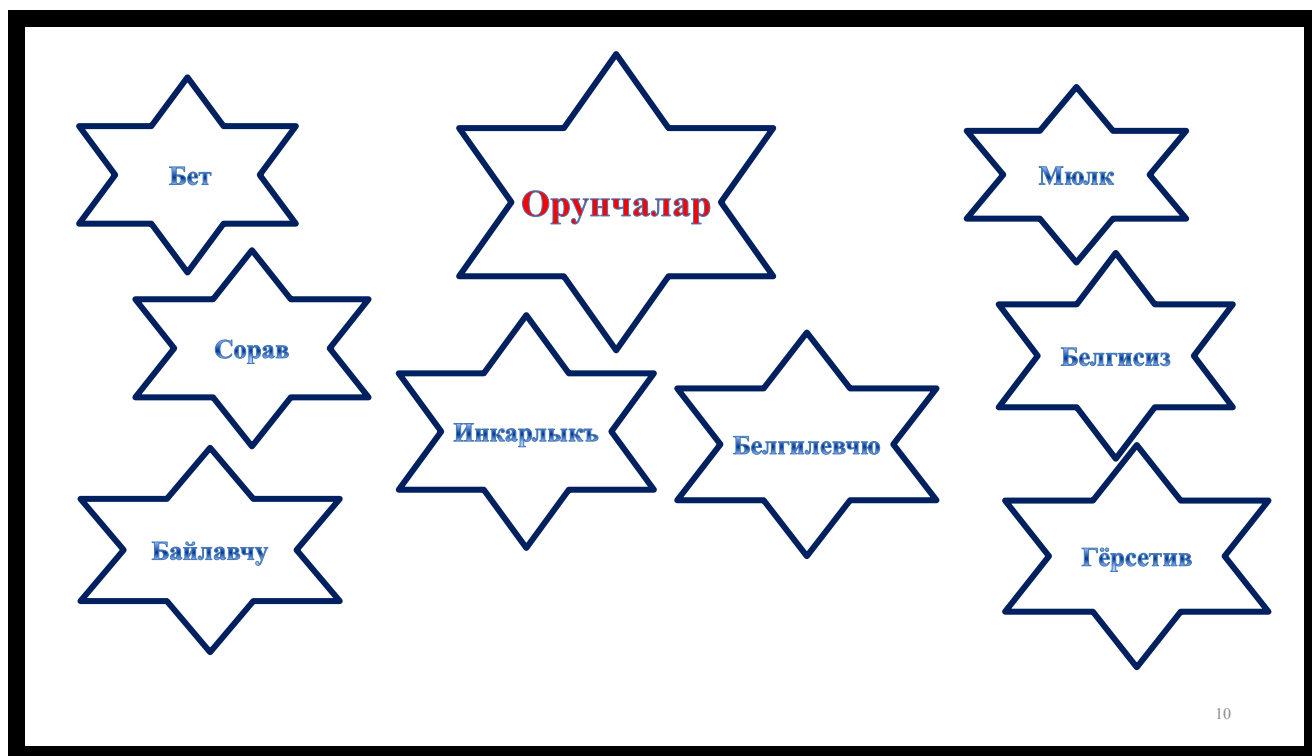
- Санавлукълар жумлада **баш уьюрлер ва экинчи даражадагъы уьюрлер** болмагъа бола, масала:
- 1) Эки уьчге пайланмай. (иеси ва толумлукъ болуп геле)
- 2) Мен онунчу класда охуйман. (белгилевюч)
- 3) Уьч керен уьч — тогъуз (хабарлыкъ)

17

Орунча

Предметлени,
предметлени белгилерин,
санавун англатып, **оланы**
атларын гёрсетмейген
сёзлеге орунчалар деп
айтыла

- 1) **Оланы** итлери бизге
чапмай турмас
- 2) **Бу** хабарны **ол** анасына
айтды
- 3) Гьар **кимни** де бир дерти,
тирменчини сув дерти

Орунчаны жумлада ролю

- Орунчалар жумлада **баш** уьюрлер ва экинчи даражадагы уьюрлер болмагъа бола, масала:
- 1) Мен шагъаргъа бармагъа чыкыгъанман.(иеси)
- 2) Сени излейген менмен. (хабарлыкъ)
- 3) Арадан бир нече гюн ытдю. (белгилевчю)
- 4) Мен огъар нечакъы да илиякълы сёйледим. (толумлукъ)

Ишлик (Глагол)

**Предметлени
ишин, ишине
гёре белгисин
яда гьалын
англата**

**Не этген?
Не эте?
Не этежек?
деген соравагъа
жавап бере**

Ишликни баш (белгисиз) къалиби

- Ишликни белгисиз къалиби ишни яда гьалны янгыз атын айтып къоя, **бетин, заманын ва багъышын гёрсетмей.**
- Бу къалип –**магъа (-ма), -меге (-ме)** къошумчаланы кёмеклиги булан этиле ва **не этме?** деген соравагъа жавап бере.
- Масала: **охумагъа (охума),**
- **ишлемеге (ишлеме), гелмеге (гелме),**
- **айтмагъа (айтма).**

Ишликни барлыкъ/ёкълукъ къалиплери

Ишни яшавгъа чыгъагъанын,
чыкъгъанын яда чыгъажагъын
англатагъан ишликлер
барлыкъ къалипде бола.

Ишликде ёкълукъ къошумча
болмаса, шо ишлик барлыкъ
къалипде болур,
масала: чыкъ - чыкъма, бил -
билме, ат - атма, бер - берме.

Ишни яшавгъа чыкъмайгъанын,
чыкъмагъанын яда
чыкъмажагъын англатагъан
ишликлер **ёкълукъ къалипде**
бола.

Ишликлени ёкълукъ къалиби
ёкълукъ гёрсетеген -ма, -ме
къошумча булан этиле.

Масала: айта - айтмай, геле -
гелмей, ал - алма

9

Гёчюм/къалым ишликлер

Гёчюм ишликлер башгъа
предметге гёчмеге болагъан
ишлени, гъаракатланы англата.
Масала: **шиъру язмагъа, йыр**
йырламагъа, сююнч айтмагъа.
Гёчюм ишликlege байланып
тюшюм гелишдеги атлыкълар
къоллана.

Къалым ишликлер - ишни этеген
предметде озюнде къалагъан,
башгъа предметге гёчмейген
ишлени, гъаракатланы англатагъан
ишликлер.

Масала: **юртгъа бара, заманында**
ашай, терезеден къарай.

Къалым ишликлени янында
тюшюм гелишдеги атлыкълар
къолланмай.

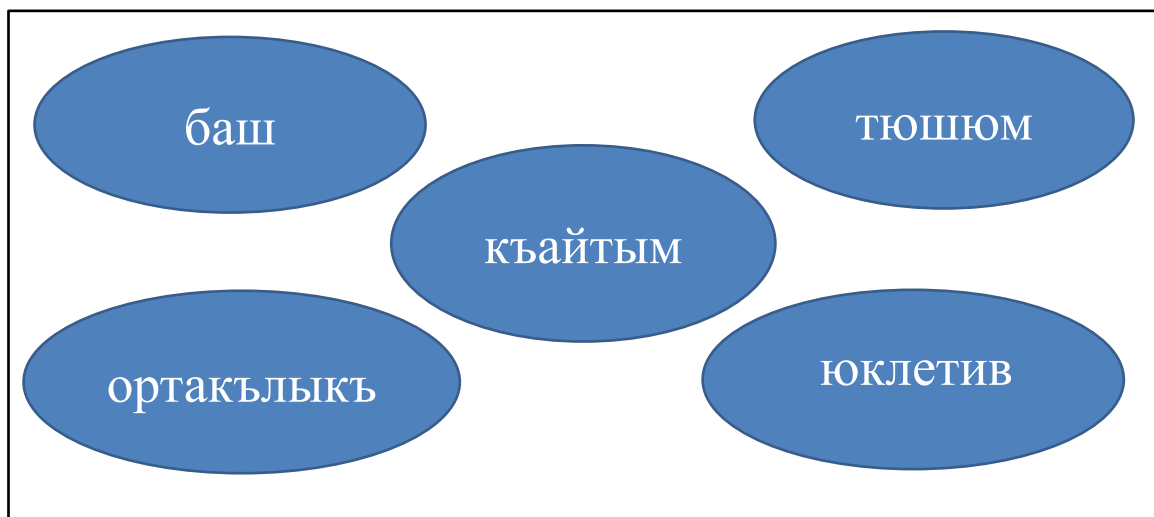
10

Ишликни бетли/бетсиз къалиплери

- **Бет къалипдеги ишликлер** - ишлик англатагъан ишни этеген предметни гёрсетеген къалиплер. Ишлик англатагъан ишни сёйлевчю оъзю, тынглавчу яда лакъырда ортакъчылыкъ этмейген башгъа бир предмет этмеге бола. Ишни этеген предметни бет орунчалар яда бет къошумчалар гёрсете.
- Масала: **язаман, язасан, яза, язабыз, язасыз, язалар.**
- **Бетсиз къалипдеги ишликлер** - ишлик англатагъан ишни этеген предметни гёрсетмейген къалиплер.
- Бетсиз къалипдеги ишликlege **сыпатишликлер, гъалишликлер, ишликни белгисиз къалиби, ат къалипдеги ишликлер** гире.
- Масала: Ону булан **ишлеме** енгил бола.

11

Ишликни даражалары

12

Ишликни багъышлары

- Багъыш ишлик англатагъан ишни, гъаракатны гъакъыкът булангъы аралыгъын гёрсете.
- Ишликни 6 багъышы бар:
- 1.Буйрукъ багъыш
- 2. Тилев багъыш
- 3.Шарт багъыш
- 4.Къаршылыкъ багъыш
- 5.Гереклик багъыш
- 6. Хабар багъыш

18

Буйрукъ багъыш

- Буйрукъ багъышдагъы ишликлер буюрув, чакъырыв, ишге къуршав маъналары англата.
- Масала: Сююгюз ананы, сююгюз!
- Етти керен оьлче, бир керен гес (айтыв).

Бетлер	Теклик санавда	Кеплюк санавда
1-нчи бет		алайыкъ
2-нчи бет	ал	алыгъыз
3-нчю бет	алсын	алсын (лар)

19

Тилев багъыш

- Тилев багъышдагъы ишликлер тилемек, ялбармакъ, алгъыш этмек, бир ишни этмеге чакъырмакъ маъналары англата,
- Масала: Мен бу хабарны **охуюм**.
- Шо баягъы хабарынгны **айтсана**.

20

Шарт багъыш

- Шарт багъышдагъы ишликлер башгъа ишлик англатагъан иш яшавгъа чыкъмакъ учун герекли болагъан шартны англата.
1. Яманлар **тувса**, дав башлар.
 2. Ат **оълсе** ери къалар, игит **оълсе**, аты къалар.
 3. Ал дегерчик гъыз **этсе**, арты да шондан юрюр.

Бетлер	Теклик санавда	Кеплюк санавда
1-нчи бет	алсам	алсакъ
2-нчи бет	алсанг	алсагъыз
3-нчю бет	алса	алса (лар)

Къаршылыкъ багъыш

- Къаршылыкъ багъышдагъы ишликлер ёрав маъна булан бирче къаршылыкъ маънаны да англата.
- **Къаршылыкъ багъыш** ёрав багъышдагъы ишликlege **да, де** гесекчелер къошулуп этиле
- Масала: Яшлар **англаса да**, бизин коллектив англамады (Аткъай). Сени булан **гетежек буса да**, юрегиндеги шо тююн чечилип битмежек (А. Къурбанов).

22

Гереклик багъыш

- Гереклик багъышдагъы ишликлер иш, **гъаракат яшавгъа чыкъма герекликни, тарыкъны англата**
- Гереклик багъыш **-малы, -мели** деген къошумчаланы ва **герек, тарыкъ** деген модал сёзлени кёмеклиги булан этиле.
- Масала: Мен тангала юртгъа **бармалыман**.
- Шу ишни мен ахшамгъа **битдирме герекмен**.

23

Хабар багъыш

- Хабар багъышдагъы ишликлер гъалиги, гетген, гележек заманларда болагъан ишлени гъакъында хабар берив, маълумат берив маънада къолллана.
- Масала: Биз барабыз Сибирь деген элlege (И. Къазакъ).
- Ол больницада узакъ ятмады (М. Хангишиев).

24

Ишликни жумлада къуллугъу

- Ишликлер кёбюсю гъалда жумлада хабарлыкъ бола:
- Дос къара гюнде билинер (айтив).
- Анам яшны къучагъына алды.

25

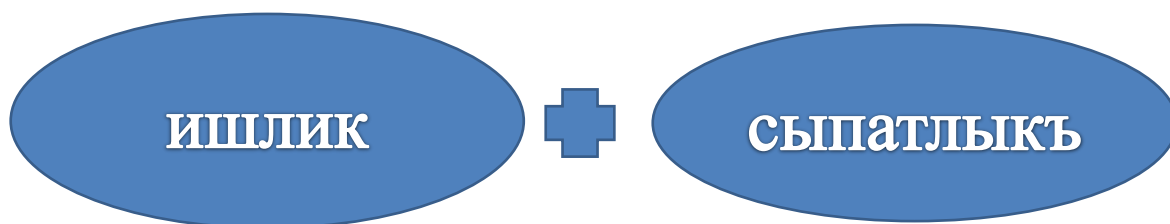
Ишликни чечив гезиги

1. Текстдеги ишлик.
2. Баш къалиби.
3. Гёчюммю яда къалыммы.
4. Даражасы.
5. Багъышы.
6. Заманы.
7. Бети, санаву.
8. Барлыкъ яда ёкълукъ къалиби.
9. Жумланы къайсы уьюрюдюр.

Уьлгю: Аста-аста булутлар тозулду.

1. Тозулду - ишлик,
2. Баш къалиби - тоз,
3. Къалым,
4. Къайтым даража,
5. Хабар багъыш,
6. Гетген заман,
7. 3 бет, кёплюк санав
8. Барлыкъ къалипде,
9. Хабарлыкъ.

Сыпатишлик (Причастие)

Сыпатишликде ишликни белгилери

- Сыпатишлик ишликлерден этиле.
- Сыпатишликде ишликни шу хасиятлары бар:
- 1) Сыпатишликлер, башгъа ишликлер йимик, **гёчюм, къалым бола ва даража гёрсете**
- Масала: ачылгъан (къалым) китап, ишлейген (гёчюм) яш, язгъан (баш даража) китап, язылгъан (тюшюм даража) китап;

10

Сыпатишликде ишликни белгилери

- 2) Сыпатишликлер заман гёрсете,
- масала: **бизге гелеген (гъалиги заман) адам**
- **бизге гелген (гетген заман) адам,**
- **бизге гележек (гележек заман) адам**

11

Сыпатишликде ишликни белгилери

- 4) Сыпатишликлер, башгъа ишликлер йимик, тур деген кѣмекчи ишлик булан къоллана
- Масала: охуйгъан яш - охуп турагъан яш,
йылайгъан яш - йылап турагъан яш

13

Сыпатишликде ишликни белгилери

- 3) сыпатишликлени ёкълукъ къалиби -ма, -ме къошумчаны кѣмеклиги булан этиле.
- Масала: язылгъан китап - язылмагъан китап
ачылгъан эшик - ачылмагъан эшик

12

Сыпатишликде ишликни белгилери

- 4) Сыпатишликлер, башгъа ишликлер йимик, тур деген кѣмекчи ишлик булан кѡллана
- Масала: охуйгъан яш - охуп турагъан яш, йылайгъан яш - йылап турагъан яш

13

Сыпатишликде сыпатлыкъны белгилери

- 1) Белгилевючню кѡуллугъунда кѡлланмагъа бола. Масала: Йырлайгъан уланлар бырынгъы йырны бек арыв айтды.
- 2) Сыпатишлик белгилевюч болуп гелгенде кѡшумчаланы кѡбул этмей, белгиленген сѣз алышынса да, сыпатишлик алышынмай. Масала: ачылгъан китап, ачылгъан китапны, ачылгъан китапгъа, ачылгъан китапда, ачылгъан китапдан.

14

Сыпатишликде сыпатлыкъны белгилери

3) Сыпатишлик, белгиленеген атлыкъ тюшюп, оьзю шо тюшген атлыкъны орнунда къолланмагъа бола.

Шолай къолланагъан сыпатишликлер бир вакътини ичинде предметлени де, шо предметни ишин де гёрсете.

Масала: гелген къонакълар - гелгенлер, йырлайгъан уланлар - йырлайгъанлар.

4) Атлыкъланы орнунда къоллангъан сыпатишликлер гелишлеге гёре алышына, мюлк къошумчаланы къабул эте. Масала:

Гелгенлени тепси ягъагъа олтуртдукъ.

Айтгъаным, айтгъанынг, айтгъаны

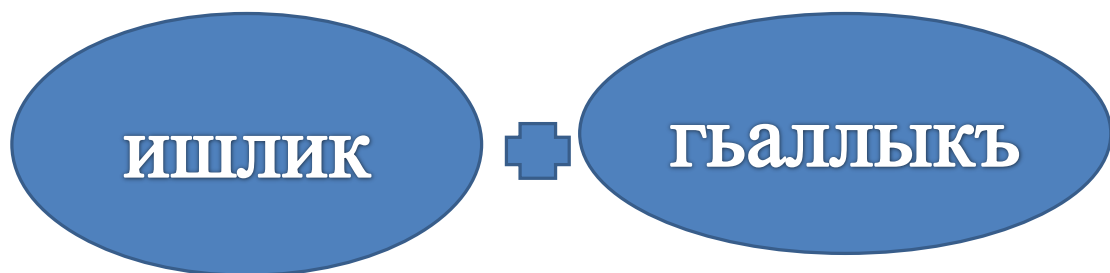
16

Сыпатишликни чечив гезиги

- 1. Сыпатишлик.
- 2. Баш къалиби.
- 3. Гёчюмю яда къалыммы.
- 4. Даражасы.
- 5. Заманы.
- 6. Гелиши.
- 7. Мюлк къошумчасы болса, бети.
- 8. Сыпатишлик этеген къошумчасы.
- 9. Жумланы къайсы уьюрюдюр.
- Уьлгю : Битмейген хазна суюсенг, илму ал (айтыв).
- 1.Битмейген - сыпатишлик
- 2. баш къалиби - битмейген,
- 3.гёчюм
- 4. баш даража
- 5. гъалиги заман
- 6. тюшюм гелиш
- 7. –
- 8. къошумчасы -йген
- 9. белгилевюч.

18

Гъалишлик (Деепричастие)

Масала: Минг бурлугъуп **къарай** гетдим артыма.

Къарай - гъалишлик, **гетдим** деген ишликни ачыкъ эте.

Гъалишликде ишликни белгилери

- **Гёчюм ва къалым бола.**

Масала: охуп (гёчюм), ятып (къалым)

- **Даража гёрсете.**

Масала: айтдырып (юклетив даража),
сёйлешип (ортакълыкъ даража).

- **Ишликни баш къалибине тюрлю-тюрлю къошумчалар къошулуп этиле**

Гъалишлик этеген къошумчалар

- **-ып, -ип, -уп, -юп, -п:** айтып, билип, тутуп, сююп,
- **-а, -е- -й:** айта бара, гесе геле, йырлай геле.
- **-гъанлы, -генли:** алгъанлы, гёргенли, гелгенли.
- **-гъанча, -генче; -гъынча, -гинче, -гъунча, -гюнче:** алгъанча, алгъынча, гелгенче- гелгинче, билгинче, гёргюнче, тургъунча.
- **-майлы, -мейли:** къайтмайлы, билмейли, гёрмейли.
- **-докъ:** алгъандокъ, гёргендокъ, бил- гендокъ.

Гъалишликни чечивюню гезиги

Уллубий, атны **асталатып**, яхшы тигилди

1. Гъалишлик	1. Асталатып –
2. Гёчюммю яда	гъалишлик
къалыммы	2. гёчюм
3. Даражасы	3. юклетив даража
4. Гъалишлик этеген	4. гъалишлик этеген
къошумча	къошумча <i>-ып</i>
5. Жумлада кютеген	5. кюй гъал
къуллугъу.	

Гьаллыкъ

•Ишликлени,
сыпатлыкъланы
ачыкъ эте ва
тюрлю-тюрлю
гьалланы
гёрсете | • нечик?
• къачан?
• къайда?
къайдан?
деген соравлагъа
жавап бере |
|--|--|

Гьаллыкълар маъналарына гёре

- Кюй гьаллыкълар**
- Заман гьаллыкълар**
- Ер гьаллыкълар**
- Сорав гьаллыкълар**
- Оьлчев гьаллыкълар**

Кюй гьаллыкълар

- Ишни болагъан кююн англата ва нечик? деген сорагъа жавап бере
- *Масала: кьумукъча, сийрек, яяв, гъавайын, олай, булай, туврадан-тувра.*

Заман гьаллыкълар

Ишни заманын англата ва къачан? деген сорагъа жавап бере

- *Масала: тез, геч, эртен, ахшам, гъали, тангала, бирисигюн.*

Ер гьаллыкълар

Ишни юрюлеген **ерин** англата
ва **къайда? къайдан?** деген
соравлагъа жавап бере

- *Масала: ари, бери, оър,
эниш, онда, мунда.*

Сорав гьаллыкълар

Ер, заман ва башгъа маъналар
булан байлавлу **соравланы**
англата

- *Масала: къайда? къачан?
нечик? къайсылай? неге?*

Оьлчев гьаллыкълар

**Ишни яда белгини оьлчевюн,
къадарын англата ва не
оьлчевде? не къадарда?
деген соравагъа жавап бере**

- ***масала: аз, кён, бираз, аз-маз,
эписиз***

Гьаллыкълар этилген кююне гёре

1. Тамур гьаллыкълар.

***Масала: тез, геч, аста, чалт,
сийрек.***

**2. Сёз этеген кьошумчаланы
кёмеклиги булан этилген
гьаллыкълар.**

3. Кьошма гьаллыкълар

***Масала: бирисигюн, чалт-чалт,
аз-маз.***

Сёз этеген кьошумчаланы кёмеклиги булан этилген гьаллыкълар

- **-ча, -че:** *кьумукъча, тюркче, бизинче, бирче, кьысгъача.*
- **-дай, -дей:** *ташдай, итдей, сендей, мендей.*
- **-лай, -лей:** *биринчилай, чийлей, иссилай, шулай, айтгъанлай.*
- **-лайын, -лейин:** *чийлейин, айтгъанлайын, алмалайын.*
- **-лап, -леп:** *дорбалап, элеклеп, дёртлеп, бирерлеп*

Гьаллыкъланы чечивюню гезиги

Жагъиллер аста-аста тозулуп гетип кьалды

1.Гьаллыкъл.

**2.Этилген кююне гёре
кьайсы гьаллыкълдыр.**

**3.Маънасына къарап,
гьаллыкъланы бёлюгю.**

**4.Гьаллыкъл этеген
кьошумчаланы гёрсетмек
(бар буса).**

**1.Гьаллыкъланы жумлада
кютеген кьуллугъу.**

**1. Аста-аста -
гьаллыкъл**

**2. кьошма гьаллыкъл
чалмюк гьаллыкъл**

3. кюй гьаллыкъл

4. -

5. кюй гьал.

Көмөкчи тил гесимлер

1. Толу маънасы болмай
2. Соравга жавап бермей
3. Жумланы уюрю болмай

Байлавучлар

Гесекчелер

Тиркевючлер

Тиркевючлер

- Жумладагы сөзлени бир-бири булангы аралыгын гөрсетеген көмөкчи сөзлөр
- Белгили бир гелишни талап этип, толу маъналы сөздөн сонг геле: *тав йимик, балта булан, юртдан таба, сиз саялы.*
- Оьзлени толу маънасы болмай.
- Жумланы айры уюрю де болмай.

Тиркевючлени тюрлюлери

- **булан:** бирчелик маънаны англата: *сени булан, яш булан, ата-анасы булан;*
- **саялы, себепден:** себеп маъна англата: *Агъмат саялы, шо себепден;*
- **учун:** мурат маъна англата: *сени учун, къурдашым учун;*
- **йимик:** тенгleshдилив маъна англата: *бав йимик, сени йимик;*
- **берли, ерли:** къадар, мезгил маъналар англата: *яздан берли, озенге ерли.*

Тиркевючлер атлыкълардан талап этеген гелишлери

- **Йимик:** тюшюм гелишден къайры бары да гелишлер булан къолланма бола: *гюн йимик, яшны йимик, яшгъа йимик.*
- **Булан, учун:** атлыкълардан, сыпатишликлерден, ат ишликлерден баш гелишни, бет ва гёрсетив орунчалардан еслик гелишни талап эте, масала: *балта булан, айтгъан учун, охумакъ учун.*
- **Чакъы, саялы, сайын, себепли, къадар:** баш гелишни талап эте: *тав чакъы, сен саялы, гюн сайын, шо себепли, шо къадар.*
- **Гъакъында, гъакъындан:** еслик гелишни талап эте: *сени гъакъында, ону гъакъында.*
- **Таба, гёре, ерли, къарагъанда, багъып, къарап:** багъым гелишни талап эте: *агъачлыкъгъа таба, сизге гёре, юртгъа ерли.*
- **Берли, таба, сонг, башилап, тутуп** чыгъым гелишни талап эте, масала: *эртенден берли, бетден таба, къышдан сонг.*

Байлавучлар

- Жумладагъы сёзлени яда жумлаланы **бир-бирине байламакъ учун** къолланагъан кёмекчи сёзлер
- Оьзлени толу маънасы болмай.
- Жумланы айры уьюрю болмай

Байлавучланы этилишине гёре тюрлюлери

1. **Простой** байлавучлар бир сёзден этиле: ва, амма, тек, эгер, я, яда, не - не, я - я, да, де, буса, шоллукъда.
2. **Къошма** байлавучлар эки сёзден этиле: ва амма, шо саялы, шону учун, шо себепли, шогъар гёре, егъесе (ёкъ+эсе).

Байлавучланы кютеген кьуллугьуна гёре тюрлюлери

- **Тизеген байлавучлар** бир жынслы уьюрлени яда тизилген кьошма жумлаланы гесимлерин байлай.

Тизеген байлавучлар: *ва, амма, тек, ва амма, буса, да, де, да - да, де - де, не - не, не де - не де, я - я, яда, яда - яда, егъесе.*

- **Иертеген байлавучлар** кёбюсю гьалда жумлаланы бир-бирине байламакь учун кьоллана.

Иертеген байлавучлар шулардыр: *эгер, неге тюгюл, шо саялы, шо себепли, шону учун, шогъар гёре, о саялы, шоллукьда, деп.*

Тизеген байлавучлар

- **Кьошагъан байлавучлар:** *ва, да, де, да - да, де - де:* Гьакьылдан уллу байлыкь да ёкь, билимден уллу хазна да ёкь.
- **Айырагъан байлавучлар:** *я, яда, не, не де, я - я, не – не:* Не арба гёрюнмей, не машин ёкь.
- **Къаршылыкьлы байлавучлар:** *амма, тек, буса, ёгъесе:* Гечени яртысы гетип тура, тек Анвар гьали де ятмагъан

Иертеген байлавучлар

- **Ёрав байлавучлар:** *эгер, эгер де. Эгер биз геч кьалсакъ, сен заманында гьайванлагъа ем саларсан.*
- **Себеп байлавучлар:** *шо саялы, шо себепли, шо себепден, шогъар гёре, шону учун, неге тюгюл, неге десе.*
Назим жавап берип болмады, **неге тЮГЮЛ** ол сорагну алив эшитмеген эди.

Байлавучну чечивюню гезиги.

Уьлгю:

1.Байлавуч.

Йырлайыкъ да, кюлейик.

2.Тизеген

1.Да - байлавуч.

байлавучму яда

2. Тизеген байлавуч.

иертеген

3. Простой байлавуч.

байлавучму.

*Агъмат кюйсюз гёрюне эди,
шо саялы ол уьйде кьалды.*

3.Простойму яда

1.Шо саялы — байлавуч.

къошмаму.

2. Иертеген байлавуч.

3. Простой байлавуч.

Гесекчелер

- Жумладагъы сёзлени яда савлай жумлаланы маънасына бир тюс бермек учун къолланагъан кёмекчи сёзлер.
- Гесекчелер гючлендирив, буйрукъ, тилев, гъёкюнюв, тамашалыкъ маъналары англата.
Масала:

Айт да, анам, халкъ негер пашман (тилев маъна).

Бизге айтмай гетип къалгъан **хари** (къызгъаныв маъна).

- Къумукъ тилде къолланагъан гесекчелер : *чинк, чинк де, инг, тап, лап, хари, гъатта, гъеч, тюгюл, дюр, эсе, да, де, чы, чи, чу, чю, бек, янгыз, оьте, не, дагъы, сама.*
- Гесекчелер жумланы айры уьюрю болмай.

2. Тил гесимлени гечегенде кьолламакь учун тестлер

Морфология. Атлыкь.

1. Морфология деп неге айтыла?

- А) тилни сёз байлыгъын ахтарагъан бёлюкге
- Б) сёзню тизимин ахтарагъан бёлюкге
- В) тил гесимлени ахтарагъан бёлюкге

2. Къумукь тилни морфологясын ахатаргъан белгили алим

- А) Н.Х. Оьлмесов
- Б) Ю.Жанмавов
- В) Ж.М.Хангишиев

3. Къайсы сыдрада бары да толу маъналы тил гесимлер гёрсетилген?

- А) атлыкь, сыпатлыкь, гесекче
- Б) ишлик, снавлукь, орунча
- В) байлавуч, тиркевюч, гьаллыкь

4. Къайсы сыдрада бары да кёмекчи тил гесимлер гёрсетилген?

- А) атлыкь, сыпатлыкь, гьаллыкь
- Б) ишлик, снавлукь, орунча
- В) байлавуч, тиркевюч, гесекче

5. Атлыкь деп къайсы тил гесимге айтыла?

- А) Предметни гёрсетеген
- Б) Белгини гёрсетеген
- В) Ишни, гьаракатны гёрсетеген

6. Къайсы сыдрада барын хас атлыкьлар?

- А) денгиз, тав, Асхартав
- Б) оьзен, кёл, газет
- В) «Ёлдаш» газет, театр, «Молла Насритдин»

7. Къайсы сыдрада барын жынс атлыкьлар?

- А) Капий денгиз, тав, Асхартав
- Б) агъачлыкь, Къараденгиз, Сувлу кьол
- В) Терик, Солакь, Самур

8. Къайсы атлыкь янгыз теклик санавда кьоллана?

- А) авурлукь
- Б) агъач
- В) агъачлыкь

9. Къайсы атлыкь абстракт маънада?

- А) сыйыр
- Б) уьй
- В) ативлюк

10. Къайсы атлыкь конкрет маънада?

- А) охув
- Б) терек
- В) тюзлюк

Жаваплар: 1-в, 2-в, 3-б, 4-в, 5-а, 6-б, 7-в, 8-а, 9-в, 10-б.

Атлыкъ

1. Атлыкъ деп къайсы тил гесимге айтыла?

- А) Предметни гёрсетеген
- Б) Белгини гёрсетеген
- В) Ишни, гъаракатны гёрсетеген

2. Мюлк категориягъа орусча нечик айтыла?

- А) категория падежа
- Б) категория принадлежности
- В) категория числа

3. Мюлк категорияны нече къалиби бар?

- А) 2
- Б) 3
- В) 4

4. Къайсы сыдрада бары да атлыкълар биринчи бетде?

- А) ашынг, къозум, китабым
- Б) къурдашы, шанжалынг, сёзюм
- В) гелиним, бавум, терегим

5. Къайсы сыдрада бары да атлыкълар экинчи бетде?

- А) денгизи, тавум, къолунг
- Б) оьзенинг, кёлюнг, газетинг
- В) ёлдашым, иним, атанг

6. Мюлк категорияны экинчи къалиби нечик къошумчалар булан этилине?

- А) -ныки, -ники, -нуки, -нюки деген
- Б) -ым, -им, -ум, -юм, -м
- В) -ынг, -инг, -унг, -у

7. Къайсы сыдрада бары атлыкълар баш гелиште?

- А) денгиз, тав, агъачлыкъ
- Б) къолну, китапны, оьзен
- В) Терик, Солакъ, Самурдан

8. Къайсы сыдрада бары да атлыкълар чыгъым гелиште?

- А) авурлукъ, китапдан, уьйден
- Б) агъачдан, терекден, анамдан
- В) агъачлыкъда, уьлкюде, бёрюден

9. Къайсы къошумчалар багъым гелишни къошумчаларыдыр?

- А) -ны, -ни, -ну, -ню -ны, -ни, -ну, -ню
- Б) -дан, -ден -дан, -ден, -ндан, -нден
- В) -гъа, -ге -а, -е; -на, -не

10. Къайсы къошумчалар чыгъым гелишни къошумчаларыдыр?

- А) -ны, -ни, -ну, -ню -ны, -ни, -ну, -ню
- Б) -дан, -ден -дан, -ден, -ндан, -нден
- В) -гъа, -ге -а, -е; -на, -не

Жаваплар: 1-а, 2-б, 3-б, 4-в, 5-б, 6-а, 7-а, 8-б, 9-в, 10-б.

Атлыкъ

1. Хабарлыкъ къалипдеги атлыкъ жумлада не къуллукъ кюте?

- А) Белгилевюч
- Б) Хабарлыкъ
- В) Иеси

2. Атлыкъны хабарлыкъ къалиби нени кѣмеклиги булан этиле?

- А) къошумчаланы кѣмеклиги булан
- Б) кѣмекчи ишликлени кѣмеклиги булан
- В) экисини де кѣмеклиги булан

3. Къайсы сыдрада бары да хабарлыкъ къалипдеги атлыкълар биринчи бетде?

- А) охувчусан, ишчисен, къурдашымсан
- Б) къурдашы, къурдашысан, къурдашынгман
- В) охувчуман, ишчимен, къурдашыман

4. Къайсы сыдрада бары да хабарлыкъ къалипдеги атлыкълар экинчи бетде?

- А) яшымсан, охувчусан, ишчисен
- Б) охувчуларбыз, ишчилербиз, къурдашларсыз
- В) ёлдашынгман, инингмен, атангман

5. Хабарлыкъ къалипдеги атлыкъланы 1- нчи бетдеги къошумчалары къайсыларыдыр?

- А) -быз, -биз -буз, -бюз
- Б) -сыз, -сиз, -суз, -сюз
- В) -сан, -сен

6. Хабарлыкъ къалипдеги атлыкъланы 2- нчи бетдеги къошумчалары къайсыларыдыр?

- А) -быз, -биз -буз, -бюз
- Б) -сыз, -сиз, -суз, -сюз
- В) -ман, -мен

7. Къайсы сыдрада бары атлыкълар баш гелиште?

- А) денгиз, тав, агъачлыкъ
- Б) къолну, китапны, оьзен
- В) Терик, Солакъ, Самурдан

8. Къайсы атлыкъ янгыз теклик санавда къоллана?

- А) авурлукъ
- Б) агъач
- В) агъачлыкъ

9. Къайсы атлыкъ абстракт маънада?

- А) сыйыр
- Б) уьй
- В) аливлюк

10. Къайсы атлыкъны белгилери тюз берилмеген?

- А) китапгъа – теклик санав, багъым гелиш
- Б) сѣзден – кѣплюк санав, ер гелиш
- В) къурдашланы – кѣплюк санав, тюшюм гелиш.

Жаваплар: 1-б, 2-в, 3-в, 4-а, 5-а, 6-б, 7-а, 8-а, 9-в, 10-б.

Сыпатлыкь

1. Сыпатлыкь нени англатагъан тил гесимдир?

- А) предметни
- Б) предметни белгисин
- В) предметни ишин, гъаракатын

2. Даражалы сыпатлыкьлар деп къайсы сыпатлыкьлагъа айтыла?

- А) Предметни алышынмайгъан, аз да, кёп де болмайгъан белгисин англатагъан
- Б) Предметни белгисин англатагъан
- В) Предметни аз яда кёп оьлчевдеги белгисин гёрсетеген

3. Сыпатлыкьны артыкьлыкь даражасы нени кёмеклиги булан этиле?

- А) кьошумчаланы кёмеклиги булан
- Б) кёмекчи сёзлени кёмеклиги булан
- В) экисини де кёмеклиги булан

4. Къайсы сыпатлыкь даражалы?

- А) яшыл
- Б) яхсайлы
- В) Таргъудагъы

5. Къайсы сыпатлыкь даражасыз?

- А) алив
- Б) къара
- В) язбашгъы

6. Къайсы сыпатлыкь кемлик даражада?

- А) кьызгъылт
- Б) къара
- В) къап-къара

7. Къайсы сыпатлыкь артыкьлыкь даражада?

- А) сари
- Б) кьызыл
- В) сап-сари

8. Къайсы сыпатлыкь баш даражада кьоллангъан?

- А) акъ
- Б) акъшылт
- В) ап-акъ

9. Сыпатлыкь башгъа тил гесимлерден къайсы кьошумчаланы кёмеклиги булан этиле?

- А) -лы, -сыз, -гъы
- Б) -да, -ден, -дан
- В) -ны, -ни, -гъа

10. Сыпатлыкь жумлада не кьуллукь кюте?

- А) Хабарлыкь
- Б) Белгилевюч
- В) Иеси

Жаваплар: 1-б, 2-в, 3-в, 4-а, 5-в, 6-а, 7-в, 8-а, 9-а, 10-б.

Санавлукъ

1. Санавлукъ нени англатагъан тил гесимдир?

- А) предметни
- Б) предметни санаун, гезигин
- В) предметни ишин, гъаракатын

2. Маънасына гёре санавлукълар нече бёлюкге бёлюне?

- А) 3
- Б) 4
- В) 5

3. Предметни гезигин англатагъан санавлукълагъа нечик айтыла?

- А) санау санавлукълар
- Б) бёлюм санавлукълар
- В) гезик санавлукълар

4. Къайсы санавлукъ гезик санавлукъдур?

- А) бешинчи
- Б) онар
- В) юз

5. Бир бёлюкге къуршалагъан предметлени санаун гёрсетеген санавлукълагъа нечик айтыла?

- А) уёлюш
- Б) гезик
- В) жыйылыш

6. Къайсы санавлукъ жыйылыш санавлукъдур?

- А) онау
- Б) етмиш
- В) бешден дёрт

7. Сав санауну бир пайын, гесегин англатагъан санавлукълагъа нечик айтыла?

- А) уёлюш
- Б) гезик
- В) жыйылыш

8. Къайсы санавлукъ уёлюш санавлукъдур ?

- А) онар
- Б) етмиш
- В) бешден дёрт

9. Къайсы санавлукъ къошма?

- А) юз къыркъ беш
- Б) элли
- В) етмиш

10. Шу жумладагъы саавлукъ жумлада не къуллукъ кюте?

Мен онунчу класда охуйман.

- А) Хабарлыкъ
- Б) Белгилевюч
- В) Иеси

Жауаплар: 1-б, 2-в, 3-в, 4-а, 5-в, 6-а, 7-а, 8-в, 9-а, 10-б.

Орунча

1. Орунча деп къайсы тил гесимге айтыла?

- А) предметлени, предметлени белгилерин, санавун англатып, оланы атларын гёрсетмейген сёзлеге
- Б) предметни санавун, гезигин
- В) предметни ишин, гъаракатын

2. Орунчаланы къайсы бёлюгю ёкъ?

- А) бет
- Б) гёрсетив
- В) къайтарыш

3. Къайсы орунча бет орунчадыр?

- А) мени
- Б кимге
- В) баягъы

4. Къайсы жумлада гёрсетив орунча бар?

- А) О китап — инимни китабы
- Б) Сен бизге гелерсен
- В) Гъар ким намусун сакълама герек

5. Къайсы жумлада белгилевчю орунча бар?

- А) О китап — инимни китабы
- Б) Сени бизге гелерсен
- В) Гъар ким намусун сакълама герек

6. Къайсы жумлада байлавчу орунча бар?

- А) Гъар-бир адам борчларын кютсе яхшы
- Б) Тангала ким не гелтирегенни сёйлешдик
- В) Гъар ким намусун сакълама герек

7. Къайсы жумлада белгисиз орунча бар?

- А) Атамны къолунда бир зат бар эди.
- Б) Шо яш бешинчи класда охуй
- В) Мени итимни къулакълары гесилген

8. Къайсы жумлада инкарлыкъ орунча бар?

- А) Бу айда ярышлар болажакъ.
- Б) Къабакъдан гъеч ким гирмеди
- В) Мени иним бек чачырмлы яш

9. Берилген жумлада орунча къайсы уьюр болуп геле?

Огъар къаршылыкъ этеген адам ёкъ.

- А) иеси
- Б) хабарлыкъ
- В) толумлукъ

10. Жумлада берилген орунчаны къайсы белгиси тюз гёрсетилмеген?

Оланы уьйлери юртну ягъасында ерлешген.

- А) баш къалиби - олар
- Б) чыгъым гелиште
- В) кёплюк санавда

Жаваплар: 1-а, 2-в, 3-а, 4-а, 5-в, 6-б, 7-а, 8-б, 9-в, 10-б.

Ишлик

1. Ишлик нени англатагъан тил гесимдир?

- А) предметни
- Б) предметни санавун, гезигин
- В) предметни ишин, гъаракатын

2. Ишликни нече даражасы бар?

- А) 3
- Б) 4
- В) 5

3. Ишликни къайсы даражасы ёкъ?

- А) ортакълыкъ
- Б гезиклик
- В) тюшюм

4. Къайсы ишлик гёчюм маънада?

- А) йыр йырлай
- Б) терезеден къарай
- В) юртгъа бара

5. Къайсы ишлик къалым маънада?

- А) сююнч айтмакъ
- Б) сурагъа къарамакъ
- В) китап охумакъ

6. Къайсы ишлик ёкълукъ къалипде?

- А) алдым
- Б) етишдим
- В) гёрмедим

7. Ишликни нече багъышы бар?

- А) 4
- Б) 5
- В) 6

8. Къайсы ишлик буйрукъ багъышда?

- А) сююгюз
- Б) сюемен
- В) суюсегиз

9. Къайсы ишлик шарт багъышда?

- А) сююгюз
- Б) сюемен
- В) суюсегиз

10. Шу жумладагъы ишликни къайсы белгиси тюз берилмеген?

Мен онунчу класда охуйман.

- А) 2 бет
- Б) теклик санав
- В) хабар багъыш

Жаваплар: 1-в, 2-в, 3-б, 4-а, 5-б, 6-в, 7-в, 8-а, 9-в, 10-а.

Гьаллыкъ

1. Берилген жумлада гьаллыкъ къайсыдыр?

- А)Атам шагьаргъа гетди.
- Б) Мен китапны уьч керен охудум.
- В) Яшлар бавда алма чёплей.

2. Къайсы гьаллыкъ сёз яратагъан къошумча булан этилген?

- А)Муаллим дарсны яхшы англата.
- Б) Биз арапча охума уьйренебиз.
- В)Сагъа тангала шагьаргъа барма тарыкъ.

3. Къайсы гьаллыкъ къошма бола?

- А)Олар эниш багъып тюше.
- Б) Китаплар бизге гъавайын тюшдю.
- В)Айшат гъар гюн анасына кёмек эте.

4.Къайсы гьаллыкъ чалмюк гьаллыкъ бола?

- А) Эртен-ахшам чакъ салкъын.
- Б)Мен урлукъну сийрек чачдым.
- Агъмат бизге тез гелди.

5.Къайсы гьаллыкъ оьлчев англата?

- А) Ари-бери юрой туруп къавшалдыкъ.
- Б) Япыракълар аста тёгюле.
- В)Марат дарсларда аз сёйлей.

6. Къайсы гьаллыкъ сёз яратагъан къошумча булан этилген?

- А) Бугюн чакъ атив.
- Б)Юртгъа яав гелдим.
- В)Ону юреги тавдай болду.

7. Къайсы гьаллыкъ простой бола?

- А)Рашит бизин аста-аста англама къарады.
- Б)Сиз тез гетишме сюемисиз?
- В)Бугюн-тангала арзагъызгъа къаралажакъ.

8. Къайсы гьаллыкъ къошулгъан гьаллыкъ бола?

- А)Яшлар тангала айтажакъ.
- Б) Бирисигюн къонакълар гележек.
- В)Аз –кёп деп де айтмайман.

9.Къайсы сёз гьаллыкъ болмай.

- А) Мен авлакъгъа ишлеме бараман.
- Б) Ол къумукъча сёйлей.
- В) Сен берген акъча кем чыкъды.

10. Къайсы гьаллыкъ жумлада хабарлыкъ болуп геле.

- А) Тюнегюнгу хабар бизге бугюн етишди.
- Б)Биз музейге барагъан гюн тангала.
- Яшлар ахшамгъы жыйынгъа гечикди.

Жаваплар : 1-б 2-б 3-в 4-а 5-в 6-в 7-б 8-б 9-а 10-б

Сыпатишлик

1. Сыпатишликде къайсы тил гесимлени белгилери бар?

- А) атлыкъны ва сыпатлыкъны
- Б) сыпатлыкъны ва ишликни
- В) ишликни ва атлыкъны

2. Сыпатишликде ишликни не белгилери ёкъ?

- А) гёчюм ва къалым бола
- Б) заманы бола
- В) жумлада хабарлыкъ болуп геле

3. Сыпатишликде сыпатлыкъны къайсы белгилери ёкъ?

- А) жумлада белгилевюч болуп геле
- Б предметни белгисин гёрсете
- В) артыкълыкъ даражада къолланып бола

4. Къайсы сыпатишлик гёчюм маънада?

- А) ачылгъан китап,
- Б) ишлейген яш
- В) барагъан машин

5. Къайсы сыпатишлик къалым маънада?

- А) айтгъан сёзню
- Б) къарайгъан суратгъа
- В) охуйгъан китабым

6. Къайсы сыпатишлик ёкълукъ къалипде?

- А) алгъан
- Б) гёрмеген
- В) етишген

7. Къайсы сыпатишлик гележек заманда?

- А) айтылгъан сёз
- Б) атылгъан окъ
- В) баражакъ ерим

8. Къайсы сыпатишлик гетген заманда?

- А) унутулмажакъ гюнлер
- Б) сёнген гюллер
- В) айтылагъан шиърулар

9. Сыпатишлик жумлада не къуллукъну кютюп болмай?

- А) белгилевюч
- Б) иеси
- В) гъал

10. Шу жумладагъы сыпатишликни къайсы белгиси тюз берилмеген?

Битмейген хазна суйсенг, илму ал.

- А) гёчюм
- Б) баш даража
- В) гетген заман

Жаваплар: 1-б, 2-в, 3-в, 4-а, 5-б, 6-б, 7-в, 8-б, 9-в, 10-в.

Гъалишлик

1. Гъалишликде къайсы тил гесимлени белгилери бар?

- А) атлыкъны ва сыпатлыкъны
- Б) сыпатлыкъны ва ишликни
- В) ишликни ва гъаллыкъны

2. Гъалишликде ишликни не белгилери ёкъ?

- А) гёчюм ва къалым бола
- Б) даражасы бола
- В) жумлада белгилевюч болуп геле

3. Къайсы тапкъырдагъы сёзлер бары да гъалишликлер?

- А) алгъанлы, гёргенли, гелгенли
- Б) алгъан, гёрген, гелген
- В) къайтгъандокъ, билмеген, гёрмейли

4. Къайсы гъалишлик гёчюм маънада?

- А) Охуп билдим ,
- Б) унутуп къалдым
- В) ойлашып къарадым

5. Къайсы гъалишлик къалым маънада?

- А) авруп гелмедим
- Б) къарап кюледи
- В) охуп салдым

6. Къайсы гъалишлик юклетив даражада?

- А) гёрюп
- Б) алдырып
- В) етишип

7. Къайсы гъалишлик ортакълыкъ даражада?

- А) айтдырып
- Б) сёйлешип
- В) барып

8. Гъалишликлер къайсы тил гесимни баш къалибинден этиле?

- А) атлыкъны
- Б) сыпатлыкъны
- В) ишликни

9. Гъалишлик жумлада не къуллукъну кюте?

- А) белгилевюч
- Б) иеси
- В) гъал

10. Шу жумладагъы гъалишликни къайсы белгиси тюз берилмеген?

Уллубий, атны асталатып, яхишы тигилди

- А) гёчюм
- Б) баш даража
- В) жумлада кюй гъал болуп геле

Жаваплар: 1-в, 2-в, 3-а, 4-а, 5-а, 6-б, 7-б, 8-в, 9-в, 10-б.

Тиркевюч

1. Тиркевюч деп къайсы тил гесимге айтыла?

- А) Предметни гёрсетеген толу маъналы тил гесимге
- Б) Жумладагъы сёзлени бир-бири булангъы аралыгъын гёрсетеген кёмекчи тил гесимге
- В) Ишни, гъаракатны гёрсетеген толу маъналы тил гесимге

2 Тиркевючге орусча нечик айтыла?

- А) послелог
- Б) частица
- В) союз

3. Къайсы жумла тюз тюгюл?

- А) Тиркевючлер толу маъналы сёзден сонг геле
- Б) Тиркевючлер белгили бир гелишни талап эте
- В) Тиркевючлени толу маънасы бола

4. Къайсы сыдрада бары да тиркевючлер?

- А) тек, неге тюгюл, ерли
- Б) саялы, себепден, йимик
- В) саялы, булан, тек

5. Къайсы сыдрада бары да тиркевючлер?

- А) ва, саялы, берли
- Б) яда, ерли, булан
- В) себепли, учун, йимик

6. Къайсы тиркевюч мурат маънаны англата?

- А) берли
- Б) учун
- В) йимик

7. Къайсы тиркевюч тенгleshдилив маънаны англата?

- А) берли
- Б) учун
- В) йимик

8. Къайсы тиркевюч къадар, мезгил маънаны англата?

- А) берли
- Б) учун
- В) йимик

9. Къайсы тиркевюч бирчелик маънаны англата?

- А) берли
- Б) булан
- В) йимик

8. *Берли, таба, сонг, баишлан, тутун* тиркевючлер къайсы гелишни талап эте?

- А) еслик
- Б) тюшюм
- В) чыгъым

Жаваплар: 1-б, 2-а, 3-в, 4-б, 5-в, 6-б, 7-в, 8-а, 9-б, 10-в.

Байлавуч

1. Байлавуч деп къайсы тил гесимге айтыла?

- А) Предметни гёрсетеген толу маъналы тил гесимге
- Б) Кёмекчи тил гесимге
- В) Ишни, гъаракатны гёрсетеген толу маъналы тил гесимге

2 Байлавучгъа орусча нечик айтыла?

- А) предлог
- Б) частица
- В) союз

3. Этилинген кююне гёре байлавучлар нече тюрлю бола?

- А) 2
- Б) 3
- В) 4

4. Къайсы сыдрада бары да байлавучлар?

- А) ашынг, ва, амма
- Б) тек, неге тюгюл, амма
- В) саялы, яда, тек

5. Къайсы сыдрада бары да байлавучлар тизеген?

- А) ва, амма, тек
- Б) шо себепли, шону учун, шогъар гёре
- В) шогъар гёре, тек, неге тюгюл

6. Къайсы сыдрада бары да байлавучлар иертеген?

- А) ва, амма, тек
- Б) шо себепли, шону учун, шогъар гёре
- В) шогъар гёре, тек, неге тюгюл

7. Къайсы сыдрада бары байлавучлар бары да простой?

- А) амма, шогъар гёре, егъесе
- Б) тек, неге тюгюл, ва
- В) ва, амма, тек

8. Къайсы сыдрада бары байлавучлар бары да къошма?

- А) шо саялы, шону учун, шо себепли
- Б) ва, амма, тек
- В) амма, шогъар гёре, егъесе

9. Къайсы жумла тюз тюгюл?

- А) Тизеген байлавучлар къошагъан, айырагъан, къаршылыкълы бола
- Б) Иертеген байлавучлар бир жынслы уьюрлени байлай
- В) Иертеген байлавучлар ёрав ва себеп бола

10. Къайсы жумла тюз тюгюл?

- А) Тизеген байлавучлар бир жынслы уьюрлени яда тизилген къошма жумлаланы гесимлерин байлай
- Б) Иертеген байлавучлар кёбюсю гъалда жумлаланы бир-бирине байламакъ учун къоллана
- В) Байлавучлар жумланы уьюрю болуп бола.

Жаваплар: 1-б, 2-в, 3-а, 4-б, 5-а, 6-б, 7-в, 8-а, 9-б, 10-в.

Гесекче

1. Гесекче деп къайсы тил гесимге айтыла?

- А) Предметни гёрсетеген толу маъналы тил гесимге
- Б) Жумладагъы сёзлени бир-бири булангъы аралыгъын гёрсетеген кёмекчи тил гесимге
- В) Ишни, гъаракатны гёрсетеген толу маъналы тил гесимге

2 Гесекчеге орусча нечик айтыла?

- А) послелог
- Б) частица
- В) союз

3. Къайсы жумла тюз тюгюл?

- А) Гесекчелер толу маъналы сёзден сонг геле
- Б) Гесекчелер жумладагъы сёзлени яда савлай жумлаланы маънасына бир тюз бермек учун къолланагъан кёмекчи сёзлер
- В) Гесекчелени толу маънасы бола

4. Къайсы сыдрада бары да гесекчелер?

- А) дагъы, неге тюгюл, ерли
- Б) чинк де, инг, тап
- В) чы, булан, тек

5. Къайсы сыдрада бары да гесекчелер?

- А) яда, инг, тап
- Б) неге тюгюл, ерли, де
- В) гъатта, гъеч, неге тюгюл

6. Къайсы гесекче тилев маънаны англата?

- А) лап шосу
- Б) бер хари
- В) инг гючлю

7. Къайсы гесекче гючлендирив маънаны англата?

- А) сал да
- Б) йылама хари
- В) инг гючлю

8. Къайсы гесекче къызгъаныв маънаны англата?

- А) утмадынг хари
- Б) тай да
- В) гелигиз дагъы

9. Къайсы гесекче тамашалыкъ маънаны англата?

- А) айтма дагъы
- Б) гет хари
- В) не аривдюр

10. Гесекчелер оызге сёзлер булан нечик языла?

- А) бирче
- Б) айры
- В) дефис булан

Жаваплар: 1-б, 2-а, 3-в, 4-б, 5-а, 6-б, 7-в, 8-а, 9-в, 10-б.

3. Тил гесимлени гечегенле кьолламакъ учун тапшурувлар

Атлыкъ деген темагъа гёре тапшурувлар

1. Тюпде берилген атлыкъланы эки тапкъыр этип языгъыз: биринчи тапкъырда конкрет маънадагъы атлыкълар болсун, экинчи тапкъырда — абстракт маънадагъы атлыкълар.

Тюз, тюзлюк, игитлик, игит, адабият, сююв, китап, чечек, чувлукъ, аврув, тазалыкъ, кьурув, тенглик, аривлюк, гъава, алма, терек, орам, янгылыш

2. Теклик ва кёплюк санавларда кьолланагъан атлыкъланы бир тапкъыргъа, янгыз теклик санавда кьолланагъан атлыкъланы бирдагъы тапкъыргъа языгъыз.

Аривлюк, яш, яш-юш, гамиш, тазалыкъ, ятив, денгиз, балыкъ, ай, къайыкъ, бина, Эрпели, чечек, Яхсай, Тангчолпан, емиш, алма.

3. . Текстден хас атлыкъланы айырып языгъыз.

Къайтма герекли юртлулар жыйылма башлап тура. Морозныйлер де сора туруп, булар автобустгъа мине. Юртгъа етишип тюшелер.

-Гъы, гъали буюр чу, папа, не аш этейим? – дей Бюрлюв. «Равгъанны сораву! – деп эсине ала Къурайыш. – Муна къайтды янгыдан шо арив гюнлер!...» Тек шоссаят эсин де таба.

- Аш, озокъда, арив зат, Бурлият. Магъа даим етишмей тургъан зат. Тек оланы къайнашдыртып турма ярамай, - деп ол Кабахан баживню уйлери ерлешген ерлешген якъны гёрсете. Жавап орнуна Бурлият столгъа салынып битген ашарлыкъланы гёрсете.

4. Шиъруну охугъуз. Мюлк кьошумчалары булангъы атлыкъланы тетрадарыгъызгъа языгъыз, кьошумчаларын белгилегиз.

Балконума гелип кьонду гёгюрчюн,
Тереземе бек тергевлю тикленди,
Ачкъарынгъа гелгенми экен ем учун?..
Ойларыма кёп соравлар юкленди.
Тогъуз къабат уйде нече балкон бар,
Тек асил къуш бугюн мени сайлагъан.
Тереземден гёзлериме телмирип,
Къаравуна къаравумну байлагъан...

Ж. Керимова

5. Айтывларда берилген атлыкъланы гелишлерин белгилегиз. Еслик гелишдеги атлыкъланы маъналарын токъташдырыгъыз. Къыйын болса, сёзлюклер булан пайдаланыгъыз.

1. Гъакъыллыдан гъакъылсыз сёз умутлама. 2. Гъакъыллыгъа ишара таман. 3. Къаламны къартлыкъда кыдырмас 3. Хамдан хайыр гёзлеме. 5. Алма терекни тюбуне гьармут тюшмес. 6. Алма терегинден ари тюшмес.

6. Текстни тийишли гелиш кьошумчаланы сала туруп языгъыз.

Мен де башгъа сокъмакъ булан агъач ара... гирдим. Терекден терек... мияма авлар

тартылган, савусган чарнай, ченгерткилер окюре, Агъачлыкъ татли макъам... уюуп тураган дай... Гёбелеклер япыракъла..., халта... халтагъа къона... Нечик алив жандыр! Нечик эркин, нечик къуванып яшай, исси гюн..., агъач..., от..., эркинлик... къуванып бола.

К. Абуков.

7. Шиъруну охугъуз. Хабарлыкъ къалипдеги атлыкъланы тетрадарыгъызгъа языгъыз, къошумчаларын белгилегиз.

Сиз мингсиз, дослар, мен буса бирмен,
Сиз тирмен татавул, мен буса - тирмен,
Мен терекмен, дослар, сиз - тамурлары,
Сизсиз мен магърюммен чечекден, бюрден. (Гъ.Анвар)

8. Айтивларда берилген атлыкъланы арасында шу белгилеге къыйышагъанын табыгъыз: хас, конкрет маънада, кёплюк санавда, ер гелиште.

1. Юртну культура къаласына гирдим. Тамларда загъматны алдынлыларыны суратлары илинген. Бир тамда Абдулмуслим агъавну сураты да бар. (К. Абуков).

9. Оърде берилген жумлалардан бир атлыкъны морфология чечив этигиз. Чечивню гезиги тюпде берилген.

1. Сёз языла
2. Баш къалиби (теклик санав, баш гелиш)
3. Хас яда жынс
4. Кокрет яда абстракт маънада
5. Санав
6. Гелиш
7. Жумлада кютеген къуллугъу

Сыпатлыкъ деген темагъа гёре тапшурувлар

1. Шиъруну чебер охугъуз. Сыпатлыкъланы табыгъыз.

Явунлу гюз, йибий къолда гюл байлам,
Къарлыгъачлы язлар къайда улакъган?
Яшыл отда этген эдик йыр байрам,
Тавушлары таймай гъали де къулакъдан.
Яз эртенде йыр байрамда эшитген
Кёп йырлардан къайсы десенг эсдеги
Къувунлу гюн гюлле ютган игитге
Къызлар айтган къыйын йырны гесими.

Гъ. Анвар.

2. Даражалы ва даражасыз сыпатлыкъланы эки тапкъыр этип языгъыз.

Яшыл авлакъ, эркин топуракъ, исбайы адам, язгъы ел, юлдузлу гече, къатты хасият, яхшы адам, салкъын гъава, берекетли йыл, яхсайлы къыз, къызыл алма, бийик тав, аччы ел, къырмакъ къар.

3. Тюпде берилген шиърудан бир сыпатлыкъны морфология чечив этигиз. Чечивню гезиги тюпде берилген.

Бош отавгъа ошагъанлар уялар,
Къумукъ печде эмен гюе, от яллай.

Пашман кюйде йырлап уча турналар,
Гюз оланы ят элlege кьувалай.

Ш. Альбериев.

1. Сыпатлыкьны айырып язабыз.
2. Къайсы сёзге байлангъан.
3. Даражасы (даражалы буса, къайсы даражадыр).
4. Этилген кюю.
5. Жумланы къайсы уьюрюдюр

Санавлукъ деген темагъа гёре тапшурувлар

1. Санавлукъланы сёзлер булан языгъыз. Олардан сёз тагъымлар этигиз.

150 -
1987 -
94 -
63 -
1377 -

2. Берилген санавлукъланы маъна якъдан бёлюклеге бёлюп таблицагъа языгъыз:

Беш, эки, сегиз, уьч, бирев, он, юз, экишер, бирер, онунчу, еттишер, юз кьыркъ бешинчи, онар, бешев, алтышар, еттев, уьчде бир, ярты, дёртню экиси, бир-эки, беш-алты, сегизинчи, он-он беш.

санав	гезик	жыйылыш	бёлюм	ёрав	уьлюш

3. Санавлукълар ёлугъагъан айтывланы ва аталар сёзлерин языгъыз.
Мисал учун: Юз сугъарма – гюз сугъар, етти къат ерни тьобюнде

Орунча деген темагъа гёре тапшурувлар

1. Тьюнде берилген орунчаланы таблицагъа языгъыз.

Магъа, нечакъы, онуки, къайсы, баягъы, кимге?, бьютюн, бир нече, бары да, гъар ким, обзюнюки, гьонагъана, гьоввуна, шу, нечев, менден, негер?

бет	белгисиз	сорав	байлавчу	гёрсетив	белгилевчю	инкарлыкъ	мюлк

2. Шиъруну чебер охугъуз. Орунчалар къайсы гелиште экенни айтыгъыз.
Насип якъдан бугюн мени черим ёкъ,

Уллу иш зат юрекдеги бу кюрлюк!
Къысматыма этемен мен шюкюрлюк.
Насиплимен мен дюньягъа гелгенге,
Гёрсетгенге бу дюньяны ярыгъын.
Насиплимен мен яшайгъан эл генге,
Анлатгъангъа башлап Ватан тарыгъын.
Къысмет магъа бал берген, ув ялатгъан,
Къысмет мени кюйсюз этген, кюйлю этген,
Къувандыргъан, къувурайдай яллатгъан,
Къысмет мени хыйлы затгъа уйретген.
Къ. Али

3.Айтывланы охугъуз, оланы эсигизде сакълагъыз. Орунчаланы тюплерине гъыз тартыгъыз. Оланы бирине гёре гиччирек хабар къуругъуз.

1. Биревге экев асгер чакъы. 2. Оъз оълчевюнг билмей туруп, башгъаланы оълчеме. 3. Оъз оъзенингни сен абурламасанг, ким абурлар.

Ишлик деген темагъа гёре тапшурувлар

1.Айтывланы языгъыз.

2. Ишликлер къайсы къайсы заманда экенни языгъыз.

1. Болгъан ишге болат бол.
2. Ёыртыллатса да, къартыллата.
3. Къыш болсун — къарлы болсун.
4. Пастан бишди — салкъын тюшдю.
5. Гёз булан тергемесенг, башынг булан төлерсен.
6. Бюртюкге бюртюк къошса, къап толар.
7. Ёылы-ёылы сейлесе, ёылан да кебин чечер.
8. Билимли билип ишлер.

3. Бир айтывгъа гёре гиччирек хабар къуругъуз.

Сыпатишлик деген темагъа гёре тапшурувлар

1.Айтывланы языгъыз. 2. Сыпатишликлени тубюне гъызлар тартыгъыз.

1. Оърлюк суюген кёп охур.
2. Охумагъан адам томакъ балта йимик.
3. Сыналмагъан билимни сырын уйрен.
4. Язылгъан хат ерде ятмас.
- 5 Илму - битмейген хазна.
6. Китап тутгъан тюзелир.
7. Айтар сёзюнг гюмюш буса, айтмагъан сёзюнг алтындыр.
8. Гёрмегенингни гёргюнче айтма.
9. Гъар ким билгенин айтар.

10. Минг керен эшитгенден, бир керен гөрген яхшы.

3. Бир айтылган гөре гиччирек хабар кыруугуз.

Гыаллык деген темагы гөре тапшуруулар

1. Гыаллыклагы кыаршыдашлар кыоша туруп языгыз. Эки сөз булан жумла тизигиз.

Тез - . . . , ахшам — . . . , бугюн — . . . , гюндюз — . . . ,
йырак — . . . , эниш — ... , аз — сийрек, . . . , чалт — . . . , мунда —..., яхшы —...,
чак-чакда —

2 Шу сөзлөк кыошумчалар кыошуп, гыаллыклар этигиз.

Арап, шиша, сизин, бу, айткан, исси, дөрт, баягы, таш.

Гыалишлик деген темагы гөре тапшуруулар

1. Гыалишликкени табып белгилегиз.

Кыарап, айта, турган, чыккандок, кыараган, гөрмейли, байланып, гөрүп,
сююп, билмек, гелгинче, кыарамайлы, гөрдюм.

Берилген ишликкө кыаршыдаш сөзлөр табып языгыз.

2. Айтылгандагы гыалишликкени табып айыргызы, кыошумчаларын гөрсетигиз.

1. Март чыкмайлы, дерт чыкмас. 2. Ит гетип, бөрү гелди.
3. Минг керен бурлуккунча, бир керен кыара. 4. Яхшы бергинче,
яман алгасар. 5. Яз гелди деп сююнюп, аз опурак гийинип. 6. Устунден
кыуруккы айып, тубунден сув йиберип.
7. Яманлар булан бал ашагынча, яхшылар булан кыайгыда
ортакчылык этген яхшы.

3. Берилген ишликкени кыалиплеринден гыалишликлер кыруугуз

Чыккан -

Кыайт-

Ойлаш-

Айт-

Тиле-

Гелген-

Бер-

Көмөкчү тил гесимкө гөре тапшуруулар

1. Берилген текст булан пайдаланып, таблицаны толтуруугуз

Бузулган гемени такталарындан бир йимик тенглерин салып, байлап

ва бегитип, бир кыйык этдим. Кыйыкны сувга салыш, аллагыга тавакал этип, оюзом де минип гетдим.

Бирадан сонг кыйык барып бир тавну тюбуне гирди. Татавул да барган сайын тар болуп, бек кырангы. Башым тавга тийип, юрегим ярылып, кыркып бёттөбөн тышып кыйыкны ичинде янтаяман. Юхлап гетген экенмен. Бир замандан уянып, гэзюмню ачыш кырадым. Бир ярык ерге чыкыганман, кыйыгым да бир ерге байланган. Бир нече адам айланамны алып, магга кырап туралар. Буланы гёргенде турдум. Булар мени яныма гелип сёйледи, амма тилин билмедим. Арасындан бириси гелип, магга арапча сёйледи.

Тиркевючлер	Байлавучлар	Гесекчелер

Таблицаны тапкырларын тюзлегиз

Тиркевючлер	Байлавучлар	Гесекчелер
<i>Тап</i> <i>Дагы</i> <i>Чы</i>	<i>Саялы</i> <i>Себенден</i> <i>Учун</i>	<i>Амма</i> <i>Тек</i> <i>Неге туюл</i>

Таблицаны толумлашдырыгыз

Тил гесим	Маънасы	Соравлары
Атлык		Ким? Не?
	Предметни белгисин гёрсете	
		Къачан?
	Предметни санавун, гезигин гёрсете	
		Не эте? Не этген? Не этежек?
	Предметлени, предметлени белгилерин, санавун англатып, оланы атларын гёрсетмей	Гъар тюрлю тил гесимлени соравларына жавап бере

Список использованной литературы

1. **Алиева Р.А.** Къумукъ тил ва адабият. 1-4 класларда иш гёрюв программа. Дагъыстан пачалыкъ билим алыв ва илму министерлиги бегетген. Махачкала, 2014г.
2. **Гаджихмедов Н.Э.,** Современный кумыкский язык., Махачкала, 2014г.
Гаджихмедов Н.Э. 3-нчю класда ана тилге уйретивни методикасы, Махачкала, 2019 г.
3. **Гаджихмедов Н.Э.,**5-9 класлар учун къумукъ тилден билим берив уьлгю программа, Махачкала, 2022г.
4. **Хангишиев Д.М.** Къумукъ тил. Морфология., Махачкала, 1996г.